

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
HISTORICKÝ ÚSTAV FILOSOFICKÉ FAKULTY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

NA STATKU A V CHALOUPCE.

**ODRAZ RODINNÝCH A SOCIÁLNÍCH STRUKTUR ČESKÉHO VENKOVA
DRUHÉ POLOVINY 19. STOLETÍ V ŽENSKÉM ROMÁNU
VLASTY PITTNEROVÉ**

Vedoucí práce: doc. PhDr. Josef Grulich, Ph.D.

Autorka práce: Bc. Petra Zikmundová

Studijní obor: D-Z/ZŠ

Ročník: 1.

2017

Prohlašuji, že jsem svoji diplomovou práci vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice, 13. července 2017

Bc. Petra Zikmundová

Touto formou bych ráda vyjádřila své poděkování vedoucímu mé diplomové práce doc. PhDr. Josefu Grulichovi, Ph.D., za odborné rady, cenné připomínky, ochotu a zejména za jeho trpělivost při dokončování této práce. Dále také děkuji své rodině za trpělivost a podporu.

Anotace:

Předložená práce se zabývá problematikou výměnku v druhé polovině 19. století a počátku 20. století, jak ji zaznamenala v beletristické tvorbě Vlasta Pittnerová (doba života), autorky ženských románů z venkovského prostředí. Práce je založena na komparaci tvorby Vlasty Pittnerové a odborníků zabývajících se tematikou sociálních dějin venkova. Metodologicky práce vychází z prolnutí sociálních dějin, každodennosti a mikrohistorie.

Hlavním předmětem diplomové práce se staly převody venkovských usedlostí, sňatkové strategie a výměnek samotný. Vedlejší rovinu práce tvoří život autorky, který v mnohém dokresluje její tvorbu, a krátký exkurz do české literatury druhé poloviny 19. století a počátku 20. století. K výzkumu byly využity povídky a romány odehrávající se na selské usedlosti, na kovárně a v mlýně, jež byly porovnávány s výzkumy odborníků. Cílem této práce bylo zjistit, zda se próza s venkovskou tematickou může vedle historických úředních pramenů evidenční povahy považovat za další možnost relevantního zdroje poznání každodenního života na venkově a v jednotlivých rodinách.

Annotation:

This essay deals with the problem of the retirement in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century based on the fictional works of Vlasta Pittnerová, who was the author of simply female novels and romances set in the countryside surroundings. The essay is patterned on the comparison of the Vlasta Pittnerová's writings/works and the results of the modern historians, who are dealing with the issue of the social history of the rural areas. This essay is based on the combination of the social history, microhistory and history of the everyday life, methodologically.

The main topic of the essay are transfers of the rural farms, marriage strategies and retirement. The short excursion into the Czech literature of the 19th century and Vlasta Pittnerová's life itself constitutes the secondary theme of the essay. What's more her life influences her works in many ways.

To the research were used the novels and romances setting of big farms, mills, and blacksmith's workshops. Their storylines, plots and backgrounds are compared with the results of modern historiography on the theme of the rural family. The main purpose of this essay is to verify whether the rural thematic prose can - besides the historical official sources of the registration consider as another possibility of a relevant source of knowledge of the everyday life in the countryside and in individual families.

Obsah

1. Úvod	8
2. Prameny a literatura	11
2. 1 Dějiny venkova	11
2. 2 Výzkum dějin výměnku	15
2. 3 Česká literatura druhé poloviny 19. století a počátku 20. století	18
3. Vlasta Pittnerová – „Vae Vitis!“	24
3. 1 Autorčin život	24
3. 2 Dílo	31
3. 2. 1 Charakteristika tvorby V. Pittnerové	34
4. Venkovská rodina a její obraz z pohledu historiků a Vlasty Pittnerové	44
4. 1 Předávání venkovské usedlosti	44
4. 1. 1 Pohled odborníků na volbu dědice	44
4. 1. 2 Volba dědice v očích Vlasty Pittnerové	49
4. 2 Sňatková strategie	57
4. 2. 1 Pohled historiků na sňatkovou strategii	57
4. 2. 2 Sňatková strategie očima Vlasty Pittnerové	60
4. 3 Výměnek	65
4. 3. 1 Výměnkářská otázka z pohledu historiografie	66
4. 3. 2 Výměnek z pohledu Vlasty Pittnerové	69
5. Závěr	74
6. Přílohy	79
6. 1 Textová příloha	79
6. 2 Obrázkové přílohy	80
7. Seznam pramenů a literatury	83
7. 1 Prameny	83
7. 1. 1 Archivní prameny	83

7. 2 Dílo Vlasty Pittnerové	83
7. 3 Literatura a zdroje	84
7. 3. 1 Literatura	84
7. 3. 2 Lexikony	92
7. 3. 3 Internetové zdroje	92
8. Seznam příloh.....	93
8. 1 Seznam textových příloh	93
8. 2 Seznam obrázkových příloh.....	93
9. Seznam zkratk	94

1. Úvod

Výměnek zaujímá své zvláštní místo v sociálních dějinách našeho venkova. Jeho forma se příliš neměnila, a i přes to, že si zachovával do určité míry krajová i zvyková specifika. Tato instituce vznikla z potřeby zajistit základní životní potřeby starým, mnohdy také práce neschopným, tělesně či duševně postiženým osobám, nebo pouze svobodným členům rolnických rodin.¹ Vedle pozemkových knih, smluv svatebních a o postoupení usedlosti, které jsou základními prameny pro výzkumy venkovské společnosti a výměnkářské problematiky, je rozsáhlým a velice cenným pramenným materiálem soudobá publicistika a beletrie vznikající v druhé polovině 19. století. Venkovské povídky a romány poukazují na problematiku mezigenerační vztahy v rámci rodiny. Mezi stěžejní literáty, kteří upozornili na téma výměnku a uvedli ho do širšího podvědomí veřejnosti, patřili Karel Václav Rais² a Vítězslav Hálek.³ Zaslouhou spisovatelů a spisovatelek píšících venkovskou prózu neupadá tato problematika do zapomnění.

Předkládaná diplomová práce vychází z díla Vlasty Pittnerové, jejíž tvorba sice spadá do žánru „červené knihovny“, která ale díky svým velice dobrým pozorovacím schopnostem i zásluhou svojí detailní popisnosti patřila mezi ceněné etnografky. Pozornost se soustředí na výměnkářskou otázku v druhé polovině 19. a na počátku 20. století, tak jak ji Vlasta Pittnerová zaznamenala ve své beletristické tvorbě. Většina odborných prací s tematikou sociálních dějin venkova se zaměřuje v podstatě na raněnovověké období od 16. do první poloviny 19. století, nebo naopak na pozdější období kolem poloviny 20. století. Proto by předkládaná práce, zabývající se otázkou výměnku v druhé polovině 19. století, mohla přiblížit sociální situaci na venkově právě v této době, která je totiž stále opomíjeným časovým úsekem a zůstává mimo hlavní zájem badatelů.

Na úvod je nutné konstatovat, že se předkládaná diplomová práce nikterak nesnaží konkurovat kvantitativně pojatým sociálně historickým výzkumům na téma venkov nebo výměnek. Hlavním cílem je zjistit, zda se próza s venkovskou tematikou může co do výpovědní hodnoty rovnat historickým úředním pramenům evidenční

¹ Jaroslav KOZLÍK, *Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873-1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram*, Podbrdsko 7, 2000, s. 67.

² Karel Václav RAIS, *Výminkáři*, Praha 1961.

³ Vítězslav HÁLEK, *Na vejminku*, Praha 1909.

povahy a může být považována za další možnost relevantního zdroje poznání, jež je schopný dokreslit každodenní život na venkově a v jednotlivých rodinách.

Práce je pojata jako literárně vědní sonda do problematiky výměnku s důrazem na předávání venkovské usedlosti, sňatkovou strategii a výměnek samotný v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století. Základní metoda, která je zde používána, je komparace. Srovnávají se výsledky, jichž se dobrali historiografové, se skutečnostmi, které zaznamenala ve své tvorbě Vlasta Pittnerová. Dále se práce zabývá každodenností venkovského obyvatelstva, jehož život se neustále točil kolem obhospodařování svého majetku, nutnosti uspokojit základní životní potřeby a hlavně předání rodinného dědictví svým potomkům.

Práce se skládá ze tří velkých celků. Druhá kapitola seznamuje čtenáře s odbornou literaturou doposud vzniklou na téma venkov, na to navazuje rozbor literatury ohledně problematiky výměnku a na závěr této kapitoly je uveden stručný přehled toho, co se psalo v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století v českých zemích. Následuje třetí kapitola, která se pokusila na základě doposud vzniklých prací o Vlastě Pittnerové a její osobní pozůstalosti vykreslit její život. Využit byl materiál uložený v Literárním archivu Památníku národního písemnictví a v Městském muzeu Polná. Součástí je podkapitola pojednávající o autorčině celoživotní literární tvorbě včetně stručné charakteristicky zkoumaných děl. Při výběru povídek a románů bylo přihlíženo k rozmanitosti popisovaného pozadí a okolností příběhu, a proto byly vybrány takové, které se odehrávaly v různorodém prostředí. Jelikož se práce zabývá institucí výměnku v rámci rodinné strategie, byla pozornost směřována na rodiny ze selského gruntu, z kovárny a ze mlýna. Sedláci z gruntů, mlynáři a kováři patřili v rámci vesnické společnosti k základním pilířům. V očích ostatní sousedů byli váženými členy venkova, a proto se jeví jako vhodná volba pro zkoumání výměnkářské problematiky. Na rozdíl od ostatních, kteří nedisponovali hmotným a finančním majetkem v takové výši jako výše zmiňovaní, měli výměnkáři z bohatých hospodářství větší možnosti při stanovování formy a podmínek výměnku, a z toho důvodu byly jejich literární obrazy vhodné k účelům této práce.

Třetí a nejdůležitější částí celé práce je založena na konfrontaci výsledků odborných historiografických prací na téma venkovské rodiny s vybranými povídkami a romány Vlasty Pittnerové. S odchodem dosavadních hospodářů na odpočinek, nebo-li na výměnek, se pojilo mnoho průvodních skutečností a povinností. Budoucí výměnkář

musel nejprve zvolit svého nástupce, nejčastěji mezi svými potomky, dále stanovit podmínky převodu usedlosti, k čemuž ve většině případů docházelo při svatbě dědice, a v neposlední řadě bylo nezbytné ustanovit podmínky a výši vlastního výměnku. Pozornost je věnována i ostatním členům rodiny a jejich postavení v rámci rodinné strategie. Celý tento proces je v práci sledován z hlediska současné historiografie a z literárního pohledu zároveň. Klíčovým tématem následné analýzy je otázka, do jaké míry se obě dvě strany shodují či neshodují.

2. Prameny a literatura

Problematika výměnku je téma, kterému je v současné době věnována značná pozornost jak v zahraniční, tak v české historiografii. Většina prací se však zaměřuje na století 16. až první polovinu 19. nebo naopak na pozdější období, tedy až 20. století. Předkládaná práce se zabývá otázkou výměnku v druhé polovině 19. století. Sledované období je stále opomíjeným časovým úsekem a zůstává mimo hlavní zájem badatelů. Výjimkou je práce Jaroslava Kozlíka⁴, která zkoumá výměnkářskou otázku v Čechách na přelomu 19. a 20. století.

2. 1 Dějiny venkova

Výměnek je neodmyslitelně spjat nejen s dějinami venkovské rodiny, ale také s dějinami agrárními, kterým je třeba věnovat náležitou pozornost. Narůstající zájem o zemědělské dějiny, které vycházely z hospodářských a sociálních dějin a prolínaly se se sociálními dějinami rolnického a selského obyvatelstva, na počátku 20. století vycházel z několika skutečností. Vedle rozvoje agrární historiografie, k němuž přispělo vybudování zemědělského archivu, kam se ukládaly písemnosti z velkostatků, a také slibně se vyvíjející časopis, jsou za důležitý podnět rozvoje zemědělských dějin považovány okolnosti spojené s formováním agrární strany. Předchůdcem *Agrárního archivu* byl *Selský archiv* vycházející mezi roky 1902-1907 pod vedením Vincence Praska. V roce 1914 založil Miloš Vystyd *Agrární archiv*, který za redakce Josefa Kazimoura změnil název na *Časopis pro dějiny venkova*, a stal se tak publikační základnou badatelských studií a informací o rozvoji agrárního dějepisectví.⁵ Nejstaršími historiky tohoto směru byli zemědělství odborníci, agronomové nebo učitelé hospodářských škol, kteří se soustředili na popularizaci tohoto tématu. Samotná Agrární strana vznikla jako odpověď na složité změny, jimiž procházelo české venkovské obyvatelstvo po zrušení poddanství. Během vleklé agrární krize v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století se postupně zemědělství producenti začali slučovat do různých spolků, které politicky vystupovaly a hájily své zájmy a ideje. Nejednota rolnických organizací stála za neúspěchy na politickém poli, což se stalo předpokladem pro vznik samostatné strany, jež byla v Čechách založena v roce 1899 a na Moravě o pět let déle, tedy roku 1904.

⁴ J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 67-136.

⁵ František KUTNAR – Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 2009, s. 763.

Novodobou formu agrárnímu dějepisce vtiskl historik a redaktor *Časopisu pro dějiny venkova* Václav Černý. Ten byl zároveň ředitelem Zemědělského archivu ministerstva zemědělství.⁶ V agrární historiografii byla zřetelná dvojitá linie. První byla ta, která vycházela přímo z rolnického obyvatelstva a svým důrazem na lidský moment a lidovou mentalitu překonávala starší, převážně historický pohled na dějiny selského a rolnického lidu. Druhá linie vycházela z pohledu odborníků na zemědělství, ale také praktiků, kteří jednohlasně tvrdili, že je třeba studovat zemědělskou činnost s důrazem na minulost.⁷

Kamil Krofta patřil mezi nejvýznamnější agrární historiky. Psal na žádost Miloše Vystydy články do *Agrárního archivu*, avšak jeho nejvýznamnějším dílem z této tematické oblasti byly *Dějiny selského stavu*,⁸ které nejprve na pokračování otiskl *Časopis pro dějiny venkova*. Pokryl období od počátku osídlení Čech až po přelom 19. a 20. století. Na neurozené obyvatele českého venkova se orientuje i práce Josefa Pekaře *Kniha o Kosti*,⁹ jež je považována za jedno z prvních děl zabývajících se českými agrárními dějinami.

V šedesátých letech 20. století napsal Alois Míka práci *Poddaný lid v Čechách*,¹⁰ která reflektuje situaci na českém venkově včetně života vesnických obyvatel. Svoji pozornost věnoval zemědělství, ale také sociálním a právním poměrům. Důležitým dílem jsou *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic* od Josefa Petráně.¹¹ Díval se na dějiny venkova z mikrohistorického pohledu, jehož předmětem je každodennost, která v žitých dějinách převažuje. Konstatuje však, že nejde jen o sám příběh individuálního života v jeho zdánlivé nicotnosti z hlediska globální historie. V antropologickém chápání jde právě o člověka, lidské postoje a chování v sociálním dobovém kontextu. Mikrohistorický postup objevuje vlastního tvůrce lidského příběhu, jenž se dostává do středu pozornosti.¹²

⁶ F. KUTNAR – J. MAREK, *Přehledné dějiny*, s. 767.

⁷ Tamtéž, s. 829.

⁸ Souhrnně vyšlo jako Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949.

⁹ Josef PEKAŘ, *Kniha o Kosti*, Praha 1998.

¹⁰ Alois MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960.

¹¹ Josef PETRÁŇ, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011. Toto dílo vyšlo již dříve ve více vydáních a přepracovaných verzích: TÝŽ, *Příběh Ouběnic v podblanické krajině (do roku 1918)*, Ouběnice 2000; TÝŽ, *Příběh Ouběnic. Mikrohistorie české vesnice do roku 1918*, Praha 2001; TÝŽ, *Dvacáté století v Ouběnicích: soumrak tradičního venkova*, Praha 2009.

¹² Tamtéž, s. 13.

K výzkumu problematiky života venkovské rodiny přispělo v devadesátých letech svými pracemi několik autorů. Pavla Horská¹³ naznačila koncept rodinné strategie v souvislosti s venkovským prostředím v našich podmínkách jako první. Studovala soupisy poddaných na třeboňském panství. Práce byla spíše jakési nastínění možností využití tohoto pramene. Výzkumy rodinných strategií z mikrohistorického hlediska se zaměřují převážně na držbu a převody usedlostí a s nimi spojené uplatňování dědických strategií. K tomuto tématu přispěli svými studii Josef Grulich na příkladu jihočeského Chýnovska, Hermann Zeithofer, jenž svoji pozornost upřel na území jihočeského Vyšebrodka, Alice Velková věnující se západočeskému Štáhlavsku a Dana Štefanová zabývající se Frýdlantskem na severu Čech. Nejnovější prací je disertace Jiřího Koumara na téma převodu nemovitostí na středočeském Mělnicku.

Nezastupitelného významu ve studiu otázky výměnku dosáhl společný česko-rakouský projekt *Soziale Strukturen in Böhmen, 16.-19. Jahrhundert* pod vedením Markuse Cermana, jenž probíhal mezi lety 1992-1999 a mezi spoluřešiteli byli Josef Grulich, Hermann Zeithofer, Dana Štefanová a Alice Velková.

Josef Grulich se prací o Chýnovsku velice blížil pojetí Alice Velkové. Grulich se tématem transferu nemovitostí zabýval od poloviny devadesátých let 20. století.¹⁴ Nejprve svoji pozornost upřel na rychtu Vřesce a poté svůj výzkum zaměřil na celé chýnovské panství. V monografii o populačním vývoji a životním cyklu obyvatel jižních Čech v 16.-18. století se opíral o výsledky své disertační práce, které následně

¹³ Pavla HORSKÁ, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820)*, Historická demografie (dále jen HD) 17, 1993, s. 131-152.

¹⁴ Josef GRULICH, *Hospodáři na Chýnovsku v druhé polovině 17. století*, JSH 63, 1994, s. 44-54; TÝŽ, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42; TÝŽ, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: Studie k sociálním dějinám. = Studien zur Sozialgeschichte. Konferenz Sociální dějiny českých zemí v 18., 19. a 20. století (Praha, 10. a 11. 10. 2000). = Konferenz Sozialgeschichte der böhmischen Länder (Prag 10. und 11. 10. 2000), Kutná Hora 2001, s. 117-136; TÝŽ, *Okolnosti změn vlastnických poměrů v poddanském prostředí. (Situace na jihočeském panství Chýnov v rozmezí let 1625-1795)*, in: Marie Koldinská (ed.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 108-128; TÝŽ, *Dědická praxe a migrace na jihu Čech v 17. a 18. století*, Historický obzor 15, č. 1/2, 2004, s. 36-45; TÝŽ, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008; TÝŽ, *Sociální a demografický vývoj jihočeského venkova v 17.-18. století I-II*, Praha 2002 (disertační práce FF UK); TÝŽ, *Migrace českobudějovického obyvatelstva ve světle propouštěcích listů (1756-1770)*, in: Milan Myška (ed.), *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám*, Ostrava 2005, s. 55-72; TÝŽ, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824)*, in: Eduard Maur – Josef Grulich, *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 19-72; TÝŽ, *Migrační teorie, integrační procesy a evropské dějiny migrací*, Český časopis historický (dále jen ČČH) 111, 2013, s. 378-406.

rozšířil o výsledky zkoumající migraci tamních obyvatel. Grulich patří k badatelům, kteří se zabývají obdobím do roku 1800, přesněji řečeno 1625-1795.

Oproti Grulichovi, který svůj pohled směřoval spíše k populačnímu vývoji v rámci širšího regionu, se Alice Velková zabývala menší oblastí, zkoumala čtyři vsi na Štáhlavsku. Dlouholeté výzkumy této oblasti využila ve své disertační práci, která po doplnění a úpravě vyšla v roce 2009 knižně.¹⁵ Zabývala se podobným obdobím jako J. Grulich, 1691-1850. Velková vnímá transfer usedlostí jako zlomovou událost v rámci dějin rodiny. Mezi další autory zabývajícími se převodem usedlostí patří Dana Štefanová, která jako výše zmiňovaní badatelé použila výsledky svých výzkumů Frýdlantska v disertační práci a následně je i vydala v němčině.¹⁶ Štefanová upřela svoji pozornost na rozmezí let 1558-1750. Její zjištění se do značné míry odlišují od toho, co vyzkoumali J. Grulich a A. Velková. Svým výzkumem se vyčleňoval i Hermann Zeitlhofer prací z jihočeské farnosti Kapličky. Věnoval se nejen tématice výměnku,

¹⁵ Alice VELKOVÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145-168; TÁŽ, *Die Herrschaft Štáhlavy: Wirtschaft, soziale Strukturen und Demographie*, in: Marcus Cerman (ed.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften*, 16.-19. Jahrhundert, Wien 2002, s. 29-42; TÁŽ, *Der Besitztransfer untertäniger Anwesen in Štáhlavy im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: Tamtéž, s. 228-239; TÁŽ, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750-1850*, in: E. Maur – J. Grulich (edd.), *Dějiny migrací*, s. 73-98; TÁŽ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791-1800 na panství Štáhlavy*, HD 27, 2003, s. 173-224; TÁŽ, *Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140-161; TÁŽ, *Spor o prestiž. Pozadí staropluženecké rebelie*, Kuděj 7, č. 1-2, 2005, s. 49-59; TÁŽ, *Vývoj sociálních a demografických struktur české vesnice v 18. a 1. polovině 19. století*, Praha 2004 (disertační práce FF UK); TÁŽ, *Krutá vrchnost ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. století a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.

¹⁶ Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144. Studie vychází z její disertační práce, která následně vyšla knižně; TÁŽ, *Handlungsautonomie der Untertanen in der Herrschaft Frýdlant zwischen 1558-1750. Eine Lokalstudie zur Existenz der sog. „zweiten Leibeigenschaft“*; Dana ŠTEFANOVÁ – Jan HORSKÝ, *Rekatolizace a rodinné, sociální a kulturní životní světy. (Panství Frýdlant - sonda do soupisu podle víry z roku 1651)*, in: Jindřich Francek (ed.), *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*, Jičín 1995, s. 131-144; TÁŽ, *Soziale Schichtung in der Herrschaft Frýdlant*, HD 20, 1996, s. 177-229; TÁŽ, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft in der frühen Neuzeit: die Herrschaft Frýdlant 1558-1750*, in: M. Cerman (ed.), *Soziale Strukturen*, s. 206-227; Dana ŠTEFANOVÁ – Marcus Cerman, *Wirtschaft und Sozialstruktur in den Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1590-1750*, in: Tamtéž, s. 70-87; TÍŽ, *Zur Differenzierung der ländlichen sozial- und Familienstrukturen: die Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1651-1654*, in: Alena Pazderová (ed.), *Pocta Elišce Čánové. Sborník k životnímu jubileu*, Praha 2003, s. 139-149; D. ŠTEFANOVÁ, *Dorfgemeinde in der Gutsherrschaft. Ein Beitrag zur Handlungsräumen der Gemeinde am Beispiel Nordböhmens (1558-1750)*, in: Marcus Cerman (ed.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im "Alten Reich"*. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit, München 2005, s. 235-255.

ale i migraci a převodu usedlostí.¹⁷ Na tato témata nahlížel na rozdíl od Velkové i ze stránky hospodářského vývoje. Podobně jako ostatní, se zabýval obdobným časovým úsekem, obdobím 1651-1840, a práci o jihočeské farnosti Kapličky opět předcházela řada dílčích studií.

2. 2 Výzkum dějin výměnku

Problematika výměnku a debaty na politické úrovni o jeho zachování nebo nahrazení vzbudily ve společnosti bližší zájem již na přelomu 19. a 20. století. Mezi nejvýznamnější soudobá díla se řadí právnické studie Antonína Menouška¹⁸ a Cyrila Horáčka.¹⁹ Výměnek v této době existoval stále ještě ve své praktické podobě, tyto práce se na něj zaměřily z právního pohledu. Zároveň obě díla přinášejí přehled o dějinném vývoji výměnku a jeho postupných změnách. Jak Menoušek, tak Horáček se shodli, že výměnek má v podstatě pozitivní přínos a je institucí potřebnou a nezbytnou, protože slouží k zaopatření venkovského obyvatelstva „na stáří“, neboť v té době nebyla reálná jiná alternativa důchodového zabezpečení. Práce Cyrila Horáčka se lišila sociálně-historickým pohledem na výměnek.

S výměnkářskou otázkou úzce souvisí převod nemovitosti a dědická praxe ve venkovské společnosti. Počátkem 20. století vytvořil Josef Salaba²⁰ práci, která se zabývá otázkou odúmrť z právního hlediska. Salaba uvádí, že odpuštění odúmrtní povinnosti, ať už úplné, nebo podmíněné a omezené, znamenalo udělení plného dědického práva a tím i valnou proměnu práva sirotčího.²¹ Vedle odúmrtního práva se

¹⁷ Hermann ZEITLHOFER, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen in südlichen Böhmerwald, 1640-1680*, Wien-Köln-Weimar 2014; Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím skončení*, HD 22, 1998, s. 79-105; H. ZEITLHOFER, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens. Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth) 1650-1840*, in: M. Cerman (ed.), *Untertanen*, s. 257-276; Josef EHMER – Hermann ZEITLHOFER, *Ländische Migration in Böhmen vor dem Ersten Weltkrieg*, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 53, č. 1, 2005, s. 40-58; H. ZEITLHOFER, *Migrace na českém venkově na počátku 20. století*, in: E. Maur – J. Grulich (edd.), *Dějiny migrací* s. 123-144; TÝŽ, *Das Ausgedinge am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, *JSH* 65, 1996, s. 43-64; TÝŽ, *Besitztransfer in frühneuzeitlichen ländlichen Gesellschaften: die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1640-1840*, in: M. Cerman (ed.), *Soziale Strukturen*, s. 240-261.

¹⁸ Antonín MENOŠEK, *Výměnek a jeho postavení při dražbě reální*, Praha 1898.

¹⁹ Cyril HORÁČEK, *Výměnek. Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.

²⁰ Josef SALABA, *Príspevky k dějinám selského práva dědického v 17. století*, ČČH 12, 1906, č. 2, s. 191-197.

²¹ Tamtéž, 192.

týž autor na začátku 20. století věnoval problematice vzniku, významu a rozvoje pozemkových knih, které tvoří stěžejní pramen při studiu zmiňovaného tématu.²²

Na Cyrila Horáčka se později snažil navázat právně laděným příspěvkem Josef Možuta.²³ Svoji pozornost upřel k tématu výměnku z důvodu, že dosavadní právní úpravy, včetně občanského zákoníku, neuváděly ustanovení o výměnku, a právní předpisy byly nejednotné. Vedle právní stránky výměnku se věnoval i jeho obsahové stránce. Poukazuje na skeptický pohled hospodářů na platbu pojištění a následného vyplácení důchodu jako alternativní formy zaopatření ve stáří. I Jaromír Sedláček²⁴ se zabýval výměnkem z právního úhlu pohledu a označuje ho shodně s Josefem Možutou jako reálné břemeno na usedlosti.

Od šedesátých let 20. století docházelo k postupně odlišnému pohledu na výměnek, který byl v té době již plně nahrazen státním důchodovým zabezpečením. Od právních aspektů se pozornost posunula k obsahu výměnku jako takového, a to především zásluhou Vladimíra Procházky.²⁵ Jeho výzkumy podaly ucelený pohled na výměnek díky podrobnému zkoumání pozemkových knih, ale také předložily kompletní přehled o právních záležitostech týkajících se poddaného obyvatelstva. I když se Procházka zabýval především obdobím 16. a 17. století, v mnohých případech jeho pozornost přesahovala do 18. století. Procházkovy práce jsou natolik kvalitní a detailní, že se doposud nenašel nikdo, kdo by je překonal. Čerpal výhradně přímo z pozemkových knih a je mu připisáno objevení nejstarší zachované české vesnické pozemkové knihy z roku 1472. Stěžejní význam jeho prací spočívá v detailním rozboru rodinného majetkového a dědického práva, kde vytyčil možnosti a nároky jednotlivých rodinných příslušníků. Procházka poukázal na význam pozemkových knih, kdy na základě jejich studia je možné prohloubit výzkumy sociálních a hospodářských dějin venkovského obyvatelstva a venkova jako takového. Vedle něj se pozemkovými knihami ve stejné době zabýval i Josef Hanzal,²⁶ jenž vytvořil především na přehled typů gruntovnic neboli pozemkových knih,

²² J. SALABA, *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových aj. knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, SA 14, 1921, s. 1-31, SA 15, 1922, s. 1-16, SA 16, 1923, s. 1-44.

²³ Josef MOŽUTA, *Výměnkářská otázka*, Praha 1936; TÝŽ, *Praktické provádění výměnku a nástupnické smlouvy u nás*, VČAZ 19, 1942, s. 104-109.

²⁴ Jaromír SEDLÁČEK, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, VČAZ 19, 1942, s. 101-104.

²⁵ V. PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, Český Lid (dále jen ČL) 49, 1962, s. 55-63. Týž, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.

²⁶ Josef HANZAL, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-56.

a chronologicky je uspořádal. Upozornil na historický nebo právně-historický charakter doposud vzniklých prací o gruntovních.²⁷

Problematikou výměnku se v sedmdesátých letech zabývala etnografka Jarmila Šťastná,²⁸ jež svoji pozornost směřovala na postavení odstupujících hospodářů a na důsledky výměnků na obyvatele usedlostí. Cílem práce nebylo zabývat se otázkou vývoje výměnku, přesto autorka v úvodu doplnila text o právníké záležitosti. Svůj výzkum zaměřila na oblast Podkrkonoší v 17. až 19. století a zjistila, že povaha výměnku byla ovlivněna mnoha podmínkami zkoumané oblasti. Studovala postupní a trhové smlouvy, matriky a jako další pramen použila osobní výpovědi pamětníků. V díle je možné spatřit etnografický pohled.

Několik autorů se snažilo navázat na Vladimíra Procházku při studiu pozemkových knih, dva z nich poukázali i na problematiku výměnku z finanční stránky. Milan Holakovský svoji pozornost upřel na zadluženost usedlostí vůči vrchnosti a dalším věřitelům v prostředí novohradského a českokrumlovského panství.²⁹ Druhým byl Bronislav Chocholáč,³⁰ jenž se v devadesátých letech zaměřil na studium moravských pozemkových knih. Jeho práce obsahovala shrnutí informací o gruntovních a na základě dalších pramenů prozkoumal ekonomickou situaci poddanských usedlostí na Moravě. Během posledních let začala být pozornost badatelů upírána ke zkoumání charakteristik sociálního postavení jedinců a hospodářské dějiny byly upozaděny. Tímto směrem se vydala i Markéta Skořepová, jejíž kniha vznikla rozšířením rigorózní práce na téma vdov a sirotek na panství Nový Rychnov od konce 18. století do poloviny století následujícího a zabývá se jejich postavením v rámci rodiny a venkovské společnosti.³¹

V devadesátých letech se výměnek jako takový stal předmětem výzkumu Jaroslava Kozlíka. Ten se mu ve své práci věnuje tak, jak byl pojatý v dobové publicistice, právních normách, úředních dokumentech i jak jej zachytily vzpomínky

²⁷ Tamtéž, s. 56.

²⁸ Jarmila ŠŤASTNÁ, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-289.

²⁹ Milan HOLAKOVSKÝ, *Finanční hospodaření na selských gruntech v předbělohorských jižních Čechách*, JSH 62, 1993, s. 70-91.

³⁰ Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999.

³¹ Markéta SKOŘEPOVÁ, *Vdovy a vdovství ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století*. Rigorózní práce Historického ústavu FF JU České Budějovice 2010; TÁŽ, *Ovdovění a osíření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov, 1785-1855*, České Budějovice 2016.

pamětníků.³² Kozlík se zabýval obdobím přelomu století 19. a 20., proto mohl využít i krásnou literaturu, jež právě v této době vznikala.

2. 3 Česká literatura druhé poloviny 19. století a počátku 20. století

Literatura druhé poloviny 19. století byla stále pod vlivem národního obrození a na rozdíl od předchozího romantického období kladla důraz na realismus. Počátky realistické literatury zaměřené na venkov je u nás možné spatřovat v šedesátých letech 19. století, ale podnět k nám přišel z německojazyčné literatury, přesně řečeno ze Švýcarska, a to se zpožděním téměř jedné generace. Ve Švýcarsku se ve třicátých až padesátých letech 19. století vytvořila jakási platforma pro selské romány střední Evropy. Reprezentanty tohoto proudu byli Jeremias Gotthelf, Berthold Auerbach, Karl Immermann a další literáti.³³ V česky psané tvorbě se výhradně užívaný spisovný jazyk začal pomalu obohacovat o nespisovné a triviální prvky. Charakteristickým rysem této etapy a zároveň průkopnickou změnou v oblasti české společnosti byl zvyšující se podíl žen na literární tvorbě. Největší rozvoj v rámci ženské tvorby byl zaznamenán právě v realistickém období s rozmachem románů s didaktickým podtextem a psychologizací, jež kladla důraz na svědomí jedinců. Literatura se v této době na krátkou dobu stala nositelem obrazu společenské morálky.³⁴

Do hledáčku autorů se dostala témata spojená s prostými lidmi. Vedle ryze autorských záměrů se zde prosazovaly i ve své podstatě obrozenecké tendence mapovat prostřednictvím literatury život „lidu“, které se u řady autorů proluly s odborným etnografickým studiem každodenního života vesnice a jejích obyvatel. Častým označením se pro tuto literaturu stal „rolnický“ nebo „vesnický román“, který je charakteristický pro tvorbu Karolíny Světlé (zakladatelky moderního venkovského románu), Karla Václava Ráise, Terézy Novákové a pro mnoho dalších autorů.³⁵ Tvorba Karolíny Světlé z venkovského prostředí je zasazena do oblasti Podještědí a tamní obyvatele vykreslovala jako ztělesnění etického ideálu. V jejích dílech se objevuje motiv silné osobnosti, která svojí láskou bojuje proti všemu špatnému. Teréza

³² J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*.

³³ Steffen HÖHNE – Eduard KUBŮ – Jiří ŠOUŠA, *Úvodem: pojmosloví – stav bádání – historický kontext*, in: Eduard Kubů – Jiří Šouša – Aleš Zářický (eds.), *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948*, Praha 2014, s. 15.

³⁴ Antoine COMPAGNON, *Démon teorie*, Brno 2009, s. 36.

³⁵ S. HÖHNE – E. KUBŮ – J. ŠOUŠA, *Úvodem*, s. 13.

Nováková se snažila Karolínu Světlou do jisté míry napodobit, své romány zasadila do východních Čech a hlavní hrdinové jsou ideální muži, nebo naopak rozervaní hrdinové, kteří často řeší vztah života člověka a víry. V Raisově tvorbě se setkáváme s rodinnými nesváry a generačními vztahy. Mezi první aktivně píšící ženy patřily Božena Němcová, již zmiňovaná Karolína Světlá a Teréza Nováková nebo Eliška Krásnohorská.³⁶ Božena Němcová byla průkopnicí v mnoha ohledech. Stála u počátku realistické povídky ze života venkovského obyvatelstva, ale především byla první významnou ženou, která zasáhla do české literatury jako takové a narušila dominantní postavení spisovatelů mužů.³⁷ Mezi ženy, které zasvětily svůj život literární tvorbě, patřila spisovatelka Vlasta Pittnerová, jež se sama označovala za následovnici o několik generací starší Boženy Němcové. Pittnerová na rozdíl od Němcové nedosáhla uznání kritiky a náročnějšího čtenářského publika, i když se obě dvě věnovaly podobnému žánru. Důvodem mohl být vedle většího uměleckého nadání představitelky starší generace autorek i vývoj literárních trendů směřujících k modernitě a odklon české společnosti od vlastenectví ve smyslu chvály venkova a „českých chaloupek“.³⁸

Cílem této kapitoly není předložit kompletní přehled celého realismu, ale pouze ukázat důvěryhodnost realistického románu jako pramene pro etnografické účely. Realismus je umělecký směr s kořeny v polovině 19. století, objevil se jako reakce na romantismus. Požadoval, aby byl život zobrazován ne, jaký by měl nebo mohl být, ale jaký doopravdy je, zcela reálný, a aby pravdivě ukazoval život současníka, především z nižších společenských vrstev. Hlavním tématem se stal všední život obyčejného člověka, dosud pro literaturu neatraktivní sféra bádání, vyjádřený hovorovým jazykem bez jakýchkoliv příkras. Hlavním žánrem realismu se stal román, ve kterém jsou propojovány různé dějové linie. Cílem realistů bylo vytvořit věrohodný obraz reality nebo alespoň pravděpodobnosti. Platilo pro ně: krásné je to, co je pravdivé. V dílech je velký důraz kladen na psychoanalýzu postav, ale také na popis mimiky a gest, vnější charakteristiku postavy ve vztahu k sociálnímu zázemí a určitou didaktičnost.³⁹ Historiky i etnografy jsou dnes realistické romány ceněné pro zevrubné popisy reálií každodenního života i běžně užívaných předmětů denní potřeby.

³⁶ Arne NOVÁK – Jan Václav NOVÁK, *Přehledné dějiny literatury české*, Brno 1995, s. 466–471.

³⁷ Tamtéž, s. 429.

³⁸ Jiří RAK, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*. Praha 1994; Vladimír MACURA, *Český sen*, Praha 1998.

³⁹ Ladislava LEDERBUCHOVÁ, *Průvodce literárním dílem*. Výkladový slovník základních pojmů literární teorie, Jinočany 2002, s. 270.

Realistické romány nejsou prostým odrazem sociální reality, jsou spíše její reprezentací, znázorněním či vypodobněním, jež má sílu modifikovat realitu, kterou odráží.⁴⁰

Od konce osmdesátých let 19. století bylo možné pozorovat v české literární tvorbě nadchnutí se pro venkovské prostředí z jiného pohledu než například u Boženy Němcové, Karolíny Světlé, Vítězslava Háška, ruchovsko-lumírovské generace či Terézy Novákové nebo Karla Václava Ráise, u kterých se stále objevovalo zanícení pro národní velikost a prostou důstojnost lidu. Vznikl zcela nový literární směr zvaný ruralismus, který se k dříve zmíněným autorům sice hlásí, ale zároveň se vůči nim programově vymezuje. Může se také nazvat selským realismem, který si za stěžejní téma zvolil právě venkov. Jedná se o literární směr odvozený od latinského slova *ruralis* = venkovský.⁴¹ U ruralismu se dají pozorovat dvě linie, kdy první se přiklání k regionalismu, klade důraz na vesnický život, selský stav a domácí tradice, druhá vycházela ze vztahu člověka a půdy, kdy půda byla brána jako dárkyně života a také základní ekonomická hodnota. Oba proudy se více méně prolínaly.⁴² Ruralismus nejlépe vystihl Antonín Matula ve své knize *Hlasy země v evropských literaturách*.⁴³ Ruralismus v literatuře zobrazuje obraz venkovského života idealizovaný realistickými až naturalistickými detaily, kdy „staví do protikladu venkovskou mravní čistotu, pracovitost, sociální integritu danou vztahem k půdě a křesťanstvím na jedné straně a na druhé straně nemravnost a zločinnost města způsobenou sociálními rozpory, anonymitou průmyslové práce a bezvěrectvím.“⁴⁴ Mezi přední představitele ruralismu patřili Josef Knap, Jan Čarek, František Křelina či Josef Knob, kteří působili ve třicátých letech 20. století v edici *Hlasy země* pod vedením Josefa Vojtěcha Sedláka. Ruralisté se začali soustřeďovat také kolem měsíčníku *Sever a východ*, kam přispívala především mladší generace vedená Josefem Knapkou a Františkem Křelinou.⁴⁵ Při příležitosti osmdesátého výročí založení této revue se konala konference *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví*, na jejímž základě vznikl nový stejnojmenný sborník.⁴⁶

⁴⁰ Peter BURKE, *Co je kulturní historie?*, Praha 2011, s. 84; Týž, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Argo 2005.

⁴¹ <http://cs.wikipedia.org/wiki/Ruralismus> (15. 1. 2017).

⁴² Jaroslav MED, *Ideové kořeny ruralismu*, in: *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví. Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 10, Semily 2005, s. 12–13.

⁴³ Antonín MATULA, *Hlasy země v evropských literaturách*, Praha 1933; Týž cituje: „*Ruralismus v mém pojetí zdá se mně pojmem nejširším, označují jím literární směr, hodnotící kladně člověka venkovského i prostředí a prostor, ve kterém venkovský člověk žije, tj. přírodu.*“ Jiří BRABEC, *Geneze ruralismu*, in: *Ruralismus*, s. 16.

⁴⁴ L. LEDERBUCHOVÁ, *Průvodce*, s. 289-290.

⁴⁵ <http://www.slovníkeskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=782> (20. 2. 2017).

⁴⁶ *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví. Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 10, Semily 2005.

Po dlouhou dobu byla půda považována za něco, co neodmyslitelně patří k českému národu, a obyčejný člověk byl synonymem ryzího vlastenectví. Období po završení národního obrození hledalo témata, která by byla co nejvlastenečtější, a našlo hlavní studnici motivů ve venkovském prostředí mezi sedláky, hrdými představiteli venkova.⁴⁷ Teprve později si literatura povšimla i nižších vrstev venkovské společnosti, které se stávaly obětí nevybíravého chování sedláků.

Vesnická próza byla směsicí mnoha směrů, počínaje romantismem, realismem ideálním či národopisným, přes naturalismus a konče například impresionismem. Spisovatelé používali prvky různých směrů, aby okořenili své dílo. Realismus s ruralismem mají mnoho společného i s katolicko-spirituální literaturou. Podobají se základní tendence textů, kriticky nahlízejí a hodnotí vesnici či tradice venkovského tradicionalismu a víry.⁴⁸

Triviální literatura, dnes spíše známá jako konzumní nebo zábavná literatura, představuje literární dílo nevalné hodnoty, oslovující převážně nenáročné publikum nebo čtenáře, kteří si chtějí nad knihou pouze odpočinout a v danou chvíli „vypnout“.⁴⁹ Čtení je druh relaxace a únik od reality současného života. Cílem autora není splnění či dosažení závratných uměleckých nebo vědeckých hodnot, ale přiblížit se čtenáři, přičemž se, často bezděčně zaměří na detaily, jako například oblečení postav, způsob mluvy, zvyky nebo každodenní způsob života. Do této kategorie je řazena také Vlasta Pittnerová. Na přelomu 19. a 20. století se ještě nerozlišovala konzumní literatura od literatury „vyšší“ úrovně, proto si Pittnerová mohla dovolit přirovnat se se svojí tvorbou ke Karlu Václavu Raisovi. Byla si však vědoma jistých nuancí, jak sama řekla: „*cítí se s ním být na stejné lodi, ale ona v podpalubí.*“⁵⁰ Situace se změnila po první světové válce, kdy se zcela změnil čtenářský vkus, obrozenecká generace se s nastalou situací nedokázala vyrovnat a její lidovýchovné čtivo se stalo přežitkem a pro komerční

⁴⁷ Trefně oblíbenost tématu na přelomu století vystihl Josef Knap. „*Selství, jsouc samo věčné, snoubí se s věčnými hodnotami: s půdou jako trvalou učitelkou lidstva, jako s nevyčerpatelným pramenem životního mládí, jako se zárukou stálosti národních a společenských řádů; s přírodou jako živlem charakterotvorným, výchovným ve vyšším smyslu; s národem jako s přirozeným, společným strážcem půdy – vlasti.*“ Josef KNAP, *Literatura české půdy*, Praha 1939, s. 44.

⁴⁸ Martina HALAMOVÁ – Bohumil JIROUŠEK, *Střety a paralely českého ruralismu a katolické literatury*, in: *Ruralismus*, s. 163.

⁴⁹ Na význam moderní brakové literatury z folkloristického hlediska v osmdesátých letech 20. století systematicky upozorňoval Oldřich Sirovátka, který působil na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Například Oldřich SIROVÁTKA, *Ach, ta láska: průvodce po české brakové literatuře*, Praha 1984; TÝŽ, *Literatura na okraji*, Praha 1990.

⁵⁰ Dagmar MOCNÁ, *Červená knihovna: studie kulturně a literárně historická: pohled do dějin pokleslého žánru*, Praha, Litomyšl: Paseka 1996, s. 34.

účely neperspektivní. Na trhu se prosadila literatura výhradně zábavného charakteru, která se nesla v duchu někdejších krvavých románů. Ve dvacátých letech 20. století se rozšířila nabídka autorů a žánrů, knihy vycházely v různých edicích, které se soustředily na určitou sortu čtenářů. Dobrodružné knihy vycházely například v edicích *Knihovna velkých dobrodružství*, *Pod hvězdami západu* a milostné ženské romány našly čtenářky nejčastěji v „barevných“ edicích – *Fialová knihovna*, *Modrá knihovna* a nejznámější *Červená knihovna*. Je-li řeč o poslední uvedené, je nezbytné uvést jméno Dagmar Mocné, která se zabývá českou populární literaturou druhé poloviny 19. století a první poloviny 20. století se zaměřením na pokleslou literaturu s důrazem na Červenou knihovnu.⁵¹

Módní záležitostí se také stalo kompletování povídek a příběhů a jejich vydávání v „sebraných“ nebo „vybraných“ spisech. Skutečnost, že i triviální příběh v sobě skrývá hlubší kvality, dokazuje jeho nemalou míru reprezentativnosti. Často mohou čtenáři proniknout a poznat dobu minulou právě díky „odpočinkové“ literatuře, která dokreslí čtenářovu představu o zvyklostech a běžném každodenním životě postav mnohdy lépe než některá kniha dosahující vyšších uměleckých kvalit. Již humanisté tvrdili, že pouze literatura dokáže zprostředkovat určitý druh poznání světa a lidí.⁵² Zprostředkovává jakousi tradici, „pravidla hry“, která se předávají z generace na generaci, kdy tradice je „ochuzená, vypreparovaná minulost, stylizována podle aktuálních potřeb současnosti.“⁵³ Čtenář si při četbě takového žánru podvědomě spojuje obsah knihy s každodenním životem jeho samotného. Je si vědom, že i takovýto druh literatury je schopen společnosti něco předat právě ve zmiňované formě, ve formě tradice, nebo v podobě obrazu dané doby. Pravidlem takové literatury je její předvídatelnost a jednoduchý děj. Nejčastěji se jedná o milostné příběhy, tzv. „Herzromany“, westerny a detektivky. Tato literatura vznikala jako určitá „náhražka“ náročnější literatury, a proto je často označována jako „pokleslá“.

V české historiografii studium dějin venkova a jeho kulturních dějin od konce 19. století s přesahem do 20. století reprezentovala etnografie, především její čelný představitel Čeněk Zíbrt. Společně s Luborem Niederlem založili v roce 1891

⁵¹ Dagmar Mocná patří mezi nejvýznamnější osobnosti zabývající se tematikou románů pro ženy u nás a svými články zaměřenými na červenou knihovnu přispívá do sborníků z Plzeňských symposií k problematice 19. století. Prací *Červená knihovna: studie kulturně a literárně historická: pohled do dějin pokleslého žánru* se stala docentkou české literatury Karlovy univerzity.

⁵² A. COMPAGNON, *Démon teorie*, s. 35.

⁵³ Jaroslava PEŠKOVÁ, *Role vědomí v dějinách a jiné eseje*. Praha 1998, s. 29.

kulturněhistorický a národopisný časopis *Český lid*,⁵⁴ který měl mnoho spolupracovníků, mezi jinými do něj přispívala i Vlasta Pittnerová. Byl hybatelem a iniciátorem obrovského zájmu laické společnosti o lidovou kulturu, který se nebál zapojit do časopisu co nejvíce amatérských přispěvatelů a terénních spolupracovníků. Tato snaha vedla k postupnému oslabování vědecké úrovně časopisu, původní koncepcí byl zájem o „opravdovou“ vědu. Z tohoto důvodu se také Zíbrt s několika spolupracovníky, a především Niederlem, rozešel. Zíbrt se nebál badatelských témat, která se do hledáčku evropských etnografů a antropologů dostala až na počátku 21. století.⁵⁵ Mezi lety 1891–1895 byla založena Národopisná společnost, která podnítila zájem badatelů i laické veřejnosti o lidovou kulturu.

⁵⁴ <https://www.lib.cas.cz/publikacni-cinnost/prehled-casopisu-vydavanych-v-av-cr/cesky-lid/> (3. 3. 2017).

⁵⁵ Jiří WOITSCH, *Sto ročníků českého lidu v osobách a poselstvích vedoucích redaktorů*, ČL100, 2013, 1, s. 67.

3. Vlasta Pittnerová – „Vae Vitis!“

Běda poraženým! – nápis na sešitu s honoráři Vlasty Pittnerové, jenž jí dodával odhodlání nikdy se nevzdávat a nutil ji pokračovat ve své práci a úsilí. V současné době upadla tato dříve velice vyhledávaná autorka do zapomnění. Velká většina mladé a střední generace nemá ponětí, o koho se jedná. Svého času oblíbená autorka ženských románů zůstává v povědomí pouze starší generace. Vlasta Pittnerová byla od sklonku 19. století až do konce třicátých let 20. století čtenou a vyhledávanou spisovatelkou, jejíž díla používali mnozí vydavatelé k přitáhnutí pozornosti čtenářů. „*Víme, že musíme něčím přitáhnouti a také víme, jak jste Vy oblíbená u čtenářů.*“⁵⁶ Nemalý podíl na jejím zapomnění měl komunistický režim. Kvůli svým nábožensky orientovaným románům a povídkám se stala nežádoucí osobou a tím se její tvorba dostala do pozadí a postupem času vymizela z pultů knihoven a knihkupectví téměř docela.⁵⁷ V devadesátých letech se její díla dočkala opětovného vydání v polenském nakladatelství Romance a soudě podle množství vydávaných výtisků si opět našla své čtenáře. Některá díla jsou znovu vydávána v 21. století nakladatelstvím Akcent.

3. 1 Autorčin život

Vlasta Pittnerová se řadí mezi významné osobnosti malého města Polná v srdci Českomoravské vrchoviny. Narodila se do rodiny Antonína Pittnera, muže mnoha tváří – starosty, knihovníka a především vlastence, který se zasloužil o šíření obrozeneckých myšlenek po celé vrchovině. Ve městě otevřel kupecký krám s vinárnou, kterou rozšířil o nezvyklý sortiment, česky psané noviny a časopisy, které půjčoval nejen svým sousedům. Vlasta své dětství strávila ve vlastenecké a obrozenecké atmosféře, a tak měla nejednu příležitost potkat se s mnoha významnými osobnostmi, které do jejich domu zavítaly. Mezi osobní Pittnerovy přátele patřili Karel Havlíček Borovský, Josef Kajetán Tyl, Vojta Náprstek, Josef Václav Frič, František Ladislav Rieger a mnoho dalších. Antonín Pittner otevřel obrozeneckou knihovnu a sám do několika časopisů přispíval. Do Květů psal články o místním ochotnickém divadle, v Národních listech informoval o zprávách ze svého okolí a po vzoru J. K. Tyla zavedl v Polné tzv. České besedy.⁵⁸ Jeho vinárnu navštěvovali lidé napříč sociálními vrstvami. Nechyběl mezi

⁵⁶ Literární archiv Památníku národního písemnictví Praha, fond Vlasta Pittnerová, kart. 1, inv. č. 22-23, Ervina Müllerová Vlastě Pittnerové 20. 6. 1925.

⁵⁷ <http://zena-in.cz/clanek/znete-vlastu-pittnerovou> (13. 1. 2017)

⁵⁸ Jan PRCHAL, *Polná*, Polná 2010, s. 154.

nimi ani finanční respicient Josef Němec spolu se svojí manželkou Boženou.⁵⁹ Právě v Polné se v Boženě Němcové probudil vlastenecký duch, poprvé tam v ruce držela česky psanou knihu. Němcovi s Pittnerovými pojilo i blízké přátelství, o čemž svědčí fakt, že Vlastina matka Leopoldina, byla požádána Boženou Němcovou, aby jejich dceru Theodoru nesla ke křtu a ji osobně doprovodila do kostela při úvodu.⁶⁰

Vlasta se svými rodiči Antonínem a Leopoldinou a sourozenci, dvěma bratry a třemi sestrami, žila v domě č. 68 na Sezimově náměstí v Polné.⁶¹ Narodila se na Nový rok 1858 jako desáté a neplánované dítě a hned následující den byla pokřtěna jako Vlastimila Jenovéfa Karolína.⁶² Matce bylo v době jejího narození 45 let a zároveň měla zdravotní problémy fyzického i psychického rázu, postupně ji zemřely čtyři děti. Podlomené zdraví zdědila malá Vlasta po své matce a značně ovlivnilo i její budoucnost.⁶³

Od malička byla Vlasta mimořádně inteligentní. Lišila se od ostatních vrstevníků v mnoha ohledech, nejvíce však vybočovala z konvencí kvůli své touze vydat se na učitelskou dráhu. K vrstevníkům, ale ani k sourozencům, si cestu nenašla, a tak se naučila žít ve svém vlastním světě plném fantazie. Od spolužáků ji dělila nesmělost a zdravotní stav a od sourozenců značný věkový rozdíl. Nejbližší měla k o čtyři roky staršímu bratrovi Vladimírovi, jenž se nechal čas od času zlákat k hrátkám s mladší sestrou.⁶⁴ Vlasta zahájila školní docházku už v pěti letech a odchodila v Polné čtyři roky. Protože neustále toužila po dalším vzdělání, poslal ji otec v deseti letech na studia na vyšší dívčí školu do Hradce Králové. Zprvu bydlela u svého bratra a po necelém roce se stěhovala ke dvěma penzistům.⁶⁵ Ve škole prospívala na výbornou, dokonce i ředitel školy s oblibou říkával, jaká je škoda, že je

⁵⁹ Pobývala v Polné v letech 1840-1842.

⁶⁰ Porod a šestinedělí byl v životě ženy mimořádně nebezpečné období, kdy byla po celou dobu izolována a byly omezovány její činnosti. Po skončení šestinedělí žena absolvovala církevní úvod v kostele, který měl očištný charakter, symbolizoval pozhánání, usmíření a odpuštění. Šestinedělka byla doprovázena ostatními ženami, počet doprovázejících se odvíjel od společenského postavení. Úvodem byla ukončena izolace rodičky a byla opět přijata do společnosti. Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 124-142.

⁶¹ Autorka ve svých dílech popisuje vesnice a města, kde se děj jejích románů zrovna odehrává, a uvádí, zda se nachází na české či moravské straně Českomoravské vysočiny.

⁶² Městské muzeum Polná, Pozůstalost Vlasty Pittnerové inv. č. PO 20/B.

⁶³ Václav NĚMEC, *Život a dílo*, in: *Návrat Vlasty Pittnerové*, Polná 2002, s. 42-43.

⁶⁴ Milan STRAŇÁK, *Nejmladší dcera Antonína Pittnera*, in: *Tamtéž*, s. 98.

⁶⁵ Bratr přijal nové pracovní místo v jiném městě. Vlasta ve svých vzpomínkách (*Úděly osudu*) uvedla, že u penzistů se jí konečně začalo v Hradci líbit. Bratr byl přísný, nikdo si s ní nepovídala, musela se stále učit a nesměla si číst jiné knihy než ze školní knihovny a pouze v neděli. U bratra se ještě více uzavřela do sebe. Pobyt u penzistů byl přesný opak. Povídali si s ní, paní ji naučila ručním pracím a mohla si číst jakoukoli knihu. Vzpomíná, že zde začaly její první literární pokusy. Vlasta PITTNEROVÁ, *Co jeseň zavála*, in: *Úděly osudu*, Hradec Králové nedatováno, s. 210-211.

Vlasta dívka, že by z ní byl dobrý student.⁶⁶ Po dvou letech školní docházky ji otec vzal ze studií v Hradci kvůli zdravotním problémům, zhoršovala se jí oční vada a začala se projevovat i vada srdeční. Tím se jí rozplynul sen o učitelském povolání. Po návratu domů musela vypomáhat v obchodě, protože otec byl zaneprázdněn funkcí starosty. Za jeho úřadování město nebývale vzkvétalo.⁶⁷ Starosti mu přinášelo synovo podnikání, do kterého vložil značný kapitál, a které postupně krachovalo.⁶⁸ Další ránu osudu pro rodinu Pittnerových přinesla smrt druhého bratra, ve kterém se otec zhlížel.⁶⁹ Ve svých vzpomínkách Vlasta napsala, že matce v několika dnech prošedivělé vlasy zbělely úplně a otec jeho smrt těžce nesl.⁷⁰

Vlasta po svém otci zdědila nejen zalíbení v literatuře a vlastenectví, ale také i zájem o divadlo.⁷¹ Divadlo pro ni odmalička znamenalo útek do svého světa. Nejdříve se chodila do divadla pouze dívat, ale již jako osmiletá v něm i hrála.⁷² Z dochovaných plakátů je zřejmé, že Vlasta s ochotníky hrála od roku 1875 minimálně v devatenácti představeních. S divadelníky se nerozešla zrovna v dobrém. Na počátku osmdesátých let docházelo k úpadku polenského divadelnictví, členové souboru byli pasivní a nechávali se několikrát „prosit“ k sehrání divadelního představení. Chladný přístup ochotníků k divadlu nenechal v klidu ani Vlastu, napsala o proběhlé situaci článek, který ve městě rozpoutal značnou nevoli.⁷³ Po této zkušenosti byla rozhodnuta více nepsat, musela dát slib i otci a ujistit ho, že už nebude více publikovat. Na Nový rok psala dopis neznámému příteli, novináři, kde mu popisuje, jak z toho rozčilení, lítosti a hněvu onemocněla, ale že „špatný voják, jenž odhodí zbraň, dáváte mi ji znovu do ruky, budíž...“⁷⁴ Ujistňuje ho na konci dopisu s podpisem Asmodi, že bude muset často potvrzovat, že pisatelkou článků není V. G. P.⁷⁵

⁶⁶ Dagmar MOCNÁ, *Červená knihovna*, s. 28.

⁶⁷ Během dvaceti let ve funkci starosty nechal vystavět školu, opatrovnu a vodovod. Zaváděl originální pěstební postupy, nové druhy obilovin a především brambor.

⁶⁸ V. NĚMEC, *Život*, s. 49.

⁶⁹ Zemřel na tuberkulózu během čtyř dnů.

⁷⁰ Vlasta PITTNEROVÁ, *Co jeseň*, in: *Údělý*, s. 228.

⁷¹ Ochotnická divadelní činnost měla v Polné dlouhou tradici, bylo založeno na sklonku 18. století a Antonín Pittner se jako starosta podílel nemalou měrou na udržování kulturního života ve městě.

⁷² V. NĚMEC, *Život*, s. 53.

⁷³ V dopise napsala: „...město jest skoro vzbouřené-klamali jsme se oba myslíce, že se zde dá uvést jen trochu osvět. Otec měl tolik mrzutosti, že mi jednoduše řekl, ať nechám osly býti osly a nikdy více slova nenapiši..., ...lidé otci i materiálně uškodili za ty pře tak prosté moje dopisy...“ LA PNP, fond Vlasty Pittnerové, kart. 1, inv. č. 2-3, Vlasta Pittnerová neznámému redaktorovi, 26. 12. 1882.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ LA PNP, fond Vlasty Pittnerové, kart. 1, inv. č. 4, Vlasta Pittnerová nezjištěnému, 1. 1. 1883.

Když bylo Vlastě 25 let a stále ještě neměla žádnou známost (ve svých románech a povídkách sama takové dívky označuje za staré růže),⁷⁶ tak se ji otec, kterému už bylo skoro sedmdesát let, rozhodl provdat. Sjednal jí sňatek se starším vdovcem, lesníkem Josefem Weymelkou ze Sazomína, jehož otec, vrchnostenský úředník v Polné, byl otcův přítel z dětství. Svatební den připadl na 2. září 1883, pětadvacetiletá Vlasta se stala ženou třiceti devítiletého Weymelky a zároveň i macechou dvěma dcerám. Tomuto sňatku svědčil rodinný lékař a přítel v jedné osobě doktor Karas. Vlasta nejprve se svojí novou rodinou bydlela v Sazomíně, odkud se po několika letech přestěhovali do myslivny v Polničce. Obě obce se nacházejí nedaleko Žďáru nad Sázavou. Jejich společné soužití nemohlo od počátku dopadnout dobře. Manželé neměli nic společného. Na jedné straně vzdělaná emancipovaná mladá žena s vlasteneckým cítěním a na druhé straně o 14 let starší manžel bez vzdělání a bez pochopení pro její činnost, který pouze potřeboval hospodyně pro svoji opuštěnou domácnost.

V autobiografické próze později uvedla, že se její život zcela změní a stane se z ní pouhá hospodyně.⁷⁷ Weymelka manželce neustále vyčítal, že věnuje svůj čas psaní na úkor péče o domácnost, kterou kvůli tomu zanedbávala, a proto ji později psaní i zakázal. Další rozpory mezi manželi rozpoutávaly vyvdané dcery, které se s otcovou druhou ženou nehodlaly porovnat.⁷⁸ Manžel v mezigeneračních rozepřích ve své domácnosti stranil dětem, což manžele od sebe ještě více vzdalovalo. Dnes se již můžeme pouze dohadovat, zda by na řešení rodinných problémů mělo nějaký vliv narození jejich vlastního dítěte. S přibývajícimi nesrovnalostmi začal muž Vlastě domlouvat nejen slovně, ale i fyzicky. V tu chvíli se ve Vlastě ozvala její silná osobnost a demonstrativně si ostříhala vlasy. Aby ji manžel za ně již nadále nemohl smýkat, tak se své celoživotní chlouby raději vzdala.⁷⁹ Do Polné jezdila jen sporadicky, a i dopisování s rodiči jí manžel později zakázal úplně.

Po sedmi letech nešťastného manželství se Vlasta odhodlala k útěku a její kroky směřovaly k rodičům. Vlastino velké odhodlání dokazuje i skutečnost, že šla šest hodin

⁷⁶ Pojem „stará růže“ někdy také hovorově „růža“ označoval dívky kolem věku 25 let, které se ještě neprovdaly a neměly ani nápadníka. „Stará růže“ proto, že již nekvete tak krásně a okvětní lístky květu postupně uhnívají.

⁷⁷ „Odkládajíc závoj a věnec nevěsty věděla, že odkládá všechny iluze života, věděla, že muž, který odvádí ji od oltáře, potřebuje hospodyně, matku svým dvěma dětem, že nedbá a dbáti nebude toho, aby mu domov krásně odlesk poezie.“ D. MOCNÁ, *Červená knihovna*, s. 29.

⁷⁸ Starší dcera byla pouze o deset let mladší než Vlasta.

⁷⁹ Dana HAMERNÍKOVÁ, *Medailon významné osobnosti*, in: *Návrat*, s. 11-12.

pěšky odprosit svého otce, aby se mohla vrátit domů. Útěk od manžela byl pro něj zcela nepřijatelný, poslal ji zpět a veškerou vinu na celé situaci dával dceři. Sice se k Pittnerovi už před svatbou donesly určité zvěsti o Weymelkově povaze, ale považoval je pouze za pomluvy. Po návratu k manželovi se Vlastě ohlásilo její chatrné zdraví a začala churavět. Bylo jí sice něco málo přes třicet, ale vypadala tak sešle, že ji lidé hádali kolem padesát let. Po jedenácti letech manželství už nemohla dál vydržet manželovo týrání a rozhodla se na tu dobu k velice odvážnému kroku – k odchodu ze společné domácnosti. V bibliografické povídce *Co jeseň zavála* uvádí, že k tomuto činu nemalou měrou přispěla návštěva starého známého. Navštívil ji doktor Karas, který když viděl, jak vypadá, snažil se jí přemluvit, aby opustila svého manžela. Vlasta neutekla hned, ještě nějakou dobu po jeho návštěvě sbírala odvahu, a především peníze nezbytné k útěku. Finance si obstarala prodejem šperků a už nic nebránilo k uskutečnění útěku. Věděla, že u otce azyl hledat nemůže, a ani to od něj nežádala.⁸⁰ Její kroky v roce 1893 vedly do Prahy, což byl počátek emancipace velice odvážné ženy. V té době byl Vlastin čin u nás ještě výjimkou. V Evropě docházelo k emancipaci žen od počátku 19. století, kdy se začaly objevovat spolky, ale i jedinci bojující za práva a postavení žen. Na konci 19. století, kdy ve vyspělých evropských zemích nabyly ženy první občanská práva, v Čechách teprve vznikají ženská sdružení. V lednu 1894 zaslala Vlasta dopis redaktorovi časopisu *Ohlas chrudimský* Václavu Ježkovi, aby mu oznámila novou korespondenční adresu – Smíchov, Jakubská ulice 495, I. poschodí. A dodala „... *jsem vdovou jednou provždy, bydlím v Praze, vzpomínám na Vaše heslo: Přes propasti ku vavřínům.*“⁸¹

V Praze se Vlasta ocitla zcela bez prostředků a rozhodla se, že bude žít literární činností. To bylo důkazem jejího odhodlání a silné vůle jít si za svým snem. O svých prvních krocích v Praze Vlasta mlžila. Z autobiografických povídek lze usuzovat, že jí pomocnou ruku poskytla dávná přítelkyně ze studijních let v Hradci Růženka Collinová.⁸² V Praze měla těžké začátky, psaní ji nešlo na odbyt jako před tím, a tak se zapojila do přípravy Národopisné výstavy československé chystané na rok 1895. Mělo se jednat o velkolepou přehlídku českého vlastenectví a pro Vlastu to znamenalo vedle finančního příjmu především vstup do nejvyšších kruhů české

⁸⁰ Uvádí ve svém životopise (*Úděly osudu – Co jeseň zavála*), že oznámila otcí svůj odchod od manžela, a on ji prosil, ať vydrží do jeho smrti, aby mu neučinila hanbu. Na tu dobu se jednalo o velice skandální počín, a to především na tak malém městě, jakým byla Polná.

⁸¹ V. NĚMEC, *Život*, s. 63.

⁸² V. PITTNEROVÁ, *Co jeseň*, in: *Úděly*, s. 259.

vlastenecké společnosti. Sběr materiálů a podnětů pro výstavu ji přivedl na podzim roku 1894 i do rodné Polné.⁸³ Poprvé od své emancipace se setkala s otcem a dostalo se jí od něj pochopení. Spolu s dalším významným polenským rodákem malířem Karlem Ludvíkem Klusáčkem vystoupila v obecné a měšťanské chlapecké škole v rámci přednáškového cyklu o připravované výstavě. Nepodílela se jen na přípravě celé výstavy, ale také se jí aktivně účastnila. Vystupovala tam v dobovém horáckém kroji jako hospodyně na horáckém gruntu.

I přes to, že Vlasta získala nové známosti z okruhu národně uvědomělých intelektuálů, kteří by jí mohli usnadnit prosazení se v profesionálních kruzích, opak byl pravdou. Známosti s literáty ji pomohly pouze nepatrně. V Praze se potýkala s problémem anonymity. Dříve publikovala v oblasti, kde jméno Pittner něco znamenalo, ale v jejím novém životě nemělo její jméno žádnou hodnotu, lidé ji neznali. Její práce byly pouze sporadicky publikované, přestože jí čas od času pomohl blízký kontakt s tak významnými osobnostmi, jakými byli Eliška Krásnohorská, Karel Václav Rais, Svatopluk Čech a další, co docenili její talent. Z její korespondence je zřejmé, že se musela snížit a pokorně se doprošovat otištění svých prací z existenčních důvodů „... *žádám Vás snažně, neodmítejte moje práce, neberte mi skromný výdělek, který tolik potřebuji...*“⁸⁴ Aby se užívala, musela se vedle literární tvorby věnovat i něčemu jinému. Svého času prodávala vstupenky v budce u lanové dráhy na Petříně.

Postupem času se jí stále zhoršovalo zdraví, a tak jí jako jediná možnost obživy zbylo literární tvoření. Nebylo ale lehké se jím uživit, už jenom proto, že významná nakladatelství otiskovala pouze to, co chtěla sama, a ne to, co si přáli autoři. To Vlastu donutilo zaměřit se i na jinou část trhu a začala více psát příspěvky do kalendářů či různého katolického tisku. To platilo zejména na sklonku jejího života.

Z dochované pozůstalosti je zřejmé, že si Vlasta vedla účetnictví, ve kterém s nevídanou precizností vypisovala kolonky Má dáti – Dal, kolik, od koho a za co inkasovala honorář nebo naopak musela zaplatit. Vlasta uměla obratně hospodařit s penězi a byla zvyklá šetřit. Část vydělaných peněz si odkládala stranou na pobyty v lázních, kam jezdila s přibývajícími roky pravidelně každý rok. Opětovné rekonvalescence v lázních jí prospívaly, ale zároveň jí stály hodně peněz, proto vzala

⁸³ Do Polné se podívala s jistotou ještě jednou. Přijela na pohřeb otce dne 26. 8. 1897. (<http://actapublica.eu/matriky/brno/prohlizec/7748/?strana=440>, 27. 2. 2017).

⁸⁴ Městské muzeum Polná, pozůstalost Vlasty Pittnerové, PO 20/B, Vlasta Pittnerová S. Čechovi z 1. srpna 1894. Psala mu stále dokola téměř každý měsíc.

za vděk dary, kterých sice nežádala, ale byla za ně ráda. Dary jí podle dochované korespondence sehnali nejen přátelé, ale také obdivovatelé. Obdržela dar například od ministerstva osvěty nebo Svatoboru.⁸⁵ Ze stejných zdrojů je možné zjistit, že postupně vystřídala několik lázní – Poděbrady, Bohdaneč, Bechyně, Karlovy Vary, Mariánské Lázně a Františkovy Lázně,⁸⁶ na které jí vyplácel zálohu i vydavatel Promberger.⁸⁷ Z lázeňských pobytů se v pozůstalosti dochovaly fotografie, pohlednice, ale i lázeňské léčebné karty.⁸⁸ K už tak chatrnému zdraví se postupem času přidala i stařecká cukrovka, neustále se jí zhoršoval zrak, a proto absolvovala několik operací šedého zákalu.

I když opuštěná, bez pomoci a rodinného zázemí, Vlasta neklesala na mysli a nepřestala být kulturně a společensky činná. Nedlouho po příchodu do Prahy se stala členkou Amerického klubu dam a účastnila se přednášek, odpoledních dýchánek a dalších akcí pořádaných tímto ryze ženským spolkem. Jedním takovým byla „dámská beseda“ na Žofině konaná 4. února 1900, o které referovala Vlasta Pittnerová do Kurýra. Jak poznamenaly účastnice plesu „... *ani by se bylo nedostalo nic do novin, kdyby na štěstí nebylo povoláného péra referentky ... Byla to naše slovučná spisovatelka paní Vlasta Pittnerová.*“⁸⁹

Vlasta sice neměla nikdy peněz na rozdávání, ale pokud mohla, ráda pomohla. Rozdala, co mohla, a svá autorská práva odkázala Ústřední matici školské. V posledních letech života dostávala od zámku Žďár vdovský důchod po svém manželovi, jenž zemřel v roce 1923.⁹⁰ Ona sama o něj nezažádala, zasloužili se o to přátelé z Polné. Vdovské peníze však užívala jen tři roky, zesnula ve věku 68 let 8. března 1926 v podolském sanatoriu. Byla zpopelněna a její urna je uložena v polenském muzeu v pokoji Boženy Němcové. Významným rodákům tam byla vyhrazena místnost, tzv. síň slavných rodáků, kde mohou návštěvníci obdivovat Vlastin psací stůl a další předměty z pražského bytu, ke kterým měla spisovatelka vztah.

⁸⁵ Spolek, který byl založen v roce 1862 a měl za úkol pomáhat českému písemnictví, které bylo nejpodstatnějším prvkem vzniku a rozvoje národního obrození. „*Sloužil k podpoře českých spisovatelů peněžními prostředky a k oslavení jejich památky.*“ <http://www.intranet.cz/svatobor/svatobor.htm>, (27. 2. 2017).

⁸⁶ LA PNP, fond Vlasty Pittnerové, kart. 1, inv. č. 45, Vlasta Pittnerová dr. Grégrovi, 28. 5. 1907.

⁸⁷ LA PNP, fond Vlasty Pittnerové, kart. 1, inv. č. 25-39, Romuald Promberger V. Pittneové, 24. 4. 1923.

⁸⁸ Městské muzeum Polná, pozůstalost Vlasty Pittnerové, PO 20/B/1483- Kurkarte - Ordination für Vlasta Pittnerová, Františkovy Lázně, neurčeného data, ošetřující Dr. Oliva.

⁸⁹ LA PNP, fond V. Pittnerová, kart. 4, inv. č. 152-305, K letošní „dámské besedě“ na Žofině, výstřížek z novin, bez data a titulu novin.

⁹⁰ Bohuslav PERNICA, *Dvě ženy. Vlasta Pittnerová – Anna Pammrová*, Mladá Boleslav 1942, s. 16.

3. 2 Dílo

Vlasta začala literárně tvořit, když přišla zpátky domů z Hradce Králové. Vedle práce v obchodě psala a tvorbu inspirovanou svými vzpomínkami publikovala pod pseudonymem Gurli v různých časopisech. Její okolí nemělo pro její psaní pochopení. Málokdo by předpovídal, že otec, šířitel obrozeneckých textů, který se stýkal s významnými vlastenci, bude bránit dceři v psaní. To se ukázalo po návštěvě Josefa Václava Friče, který projížděl oblastí Sázavy a Žďárských hor kvůli práci „Čechy“ pro Ottův sborník, a zastavil se u Pittnerů. Vlasta mu dělala průvodkyni po okolí Polné. Zaujalo ho vypravování mladé Vlasty o polenském hradě a jeho pověstech, a proto ji požádal, aby „... mu pro „Čechy“ popsala zámek i jeho dějiny, jakož i některé pověsti...“⁹¹ a otec měl napsané povídky zaslat Fričovi do Prahy. Dlouho nic nepřicházelo, a tak Frič zaslání urgoval, načež mu Pittner požadované materiály nakonec zaslal.⁹²

Život v Polničce pro ni byl přes všechny okolnosti velice inspirativní. Od malička si zapisovala veškeré události a příběhy, co se staly v jejím okolí, a pokračovala v tom i ve svém druhém domově. Během jedenácti let, co strávila nejprve v Sazomíně a poté v Polničce, Vlasta načerpala inspiraci pro svoji celoživotní tvorbu. Její vynikající pozorovací schopnosti ji umožnily velice podrobně analyzovat chování a myšlení obyčejných vesnických lidí žijících v oblasti Žďárských hor. V roce 1892 jí vyšly dva romány, *Na rychtě* a *Ze Žďárských hor*, a začala opět přispívat do časopisů. Obyvatelé Polničky a okolních vesnic se v jejích povídkách a románech poznávali, i když si Vlasta často s postavami svých příběhů hrála, někdy ponechala jména, ale postavám přiřadila jinou charakteristiku, jindy zaměnila pouze jména. Ne vždy ji okolí za svou „publicitu“ ocenilo, vneslo to mezi něj a autorku značnou nevoli.

Vlasta přispívala svojí prací do mnoha časopisů, novin a kalendářů. Psala články nejen ze života obyčejných lidí, ale i stati o tamní lidové stravě či texty z historie, ať už dávno minulé či nedávné.⁹³ Publikovala v poličské *Jitřence: Časopisu pro zájmy Východních Čech*, kde vedle literárních počínů byly zveřejňovány i inzeráty

⁹¹ LA PNP, fond Vlasty Pittnerové, kart. 1, inv. č. 2-3, Vlasta Pittnerová neznámému redaktorovi, 17. 9. 1882.

⁹² Jak uvádí V. Němec, Fričovi se pověsti sice líbily, ale v rámci projektu „Čechy“ je stejně nepoužil. Otiskl je až Cel. Frič v Časlavských listech. Jednalo se o příběhy *Pan purkrabí*, *Pan vrchní*, *Jiříkův kámen*, *Rybník Kukle* a *Pikhartská zahrada*.

⁹³ Zmiňuje například téma popravy českých pánů.

a další potřebné informace pro obyvatele Poličky a okolí; časopis vychází v pozměněné formě jako měsíčník informující o životě ve městě i v současné době. Dále posílala své práce do beletristických časopisů brněnské *Nivy* a týdeníku *Lumír*, jenž se snažil povznést českou literaturu na světovou úroveň, do humoristického časopisu *Švanda Dudáka* vydávaného v Praze nebo do politicky zaměřené tiskové tribuny staročechů *Hlas národa*. Svoji tvorbu otiskla v týdeníku *Zlatá Praha* a jeho sobotní přílohy *Světozor*, jenž vydával Jan Otto, a ve kterém byly uveřejňovány články z mnoha oblastí, například z vědy a kultury, zeměpisu, estetiky, ale vedle toho také literární práce a reprodukce uměleckých děl. Protějšek k Ottově Zlaté Praze představoval čtrnáctideník *Besedy lidu*, zábavný obrázkový časopis zaměřený především na okruh lidových čtenářů. Přispívala do Zíbrtova *Českého lidu* a do čtenářsky oblíbeného typu lidové literatury 19. století do kalendáře, *Pečírková národního kalendáře*, obsahujícího velké množství kalendářových povídek, humorných příběhů, příspěvků s poučným obsahem, pravidelná kalendária a další rubriky.⁹⁴ Roku 1891 vyhrála Vlasta literární soutěž o nejlepší povídku z lidu sepsanou moravským spisovatelem vyhlášenou Prombergerovým nakladatelstvím v Olomouci.

Od roku 1894 jí vycházely spisy hned v několika knižnicích, v Šaškově *Moravské laciné bibliotéce*, v níž vycházela díla většiny moravských autorů; v *Příteli domoviny*, ve kterém vycházely levné knížky krásné literatury v nakladatelství Edvarda Beauforta; v Ottových edičních řadách nenáročné lidové četby *Laciné knihovně národní* nebo *Matici lidu*, a nadále zůstala věrná kalendářům a časopisům.⁹⁵ Nakladatelů měla zpočátku hned několik, ale později měla uzavřenou smlouvu s nakladatelstvím Promberger v Olomouci, jež mělo výsadní práva na její díla.⁹⁶ Spolupráce mezi olomouckým nakladatelstvím a Vlastou, a především to, že si jí Promberger všiml a ujal se jí, byla možná do značné míry podpořena faktem, že jeho otec pocházel stejně jako Pittnerová z Polné⁹⁷. Z dopisů je zřejmé, že jejich smlouvu Vlasta často porušovala a svá díla poskytl pod jiným názvem i dalším nakladatelům, což se mu pochopitelně nelíbilo a dožadoval se dodržování smlouvy.⁹⁸ Na druhou stranu

⁹⁴ M. STRAŇÁK, *Nejmladší dcera*, s. 103.

⁹⁵ B. PERNICA, *Dvě ženy*, s. 18.

⁹⁶ LA PNP, fond V. Pittnerové, kart. 1, s. 2-5, Smlouva ze dne 9. 5. 1922 mezi R. Prombergerem a V. Pittnerovou.

⁹⁷ Břetislav RÉRYCH, *Rodáci a obyvatelé města Polné*, Polná 1935, s. 54.

⁹⁸ „Protestuji rozhodně proti tomuto jednání a budu hájiti svého práva.“ LA PNP, fond V. Pittnerové, kart. 1, inv. č. 25-39, R. Promberger V. Pittnerové, 14. 12. 1923.

vznikala nedopatření i z druhé stany, kdy z Olomouce často nepřicházely delší dobu honoráře a Vlasta netrpělivě urgovala, aby situaci co nejdříve napravil a zaplatil jí.

Během posledních let v Polné a po dobu své tvorby v Polničce, kdy jí bylo zakazováno psát, si musela najít způsob, jak tuto situaci obejít,⁹⁹ proto se pod svoji práci začala podepisovat pseudonymy – Gurli, Asmodi, Ladislav Žďárský, Ladislava Hasenburská, Mariána Turnovská, V. Hasenburská, Vladimír Štěpánek.¹⁰⁰ Až v Praze tvořila pod svým rodným jménem.

Velký přínos měla tvorba Pittnerové pro krajany v zámoří, kteří do Ameriky odcházeli během celé druhé poloviny 19. století a tato vlna migrace dosáhla vrcholu těsně před první světovou válkou. Několik desítek rodin tam odešlo i z Polné, kde jejich odchod urychlil úpadek soukenictví a celková špatná hospodářská situace v důsledku pozdního rozvoje města spojeného s nástupem průmyslové revoluce. Vlasta emigrantům zprostředkovávala svými pracemi život v domovině a stala se mnohdy jediným pojítkem mezi nimi a rodnou vlastí.

Vlasta působila i jako překladatelka z němčiny a na žádost dlouholetého přítele Vojty Náprstka přeložila protiválečně motivovaný román *Die Waffen nieder!* od Bertu Suttnerové¹⁰¹ do českého jazyka jako *Odzbrojte!* Kniha u nás vyšla v roce 1896, pouhých sedm let od svého prvního vydání a Vlasta ji věnovala iniciátorovi celého projektu Vojtovi Náprstkovi. Berta Suttnerová byla první ženou, která dostala v roce 1905 Nobelovu cenu za mír. Podílela se na založení několika společností, například *Rakouského mírového spolku nebo Mezinárodně organizovaného pacifického hnutí*.

„Boj o přežití“ značně poznamenal kvalitu i kvantitu jejích prací, což je patrné především v posledních letech jejího života. Nadprodukce byla zaviněna potřebou finančních prostředků na své zabezpečení, ale také snahou uspokojit rostoucí poptávku na trhu. Byla si vědoma, že musí využít situace a psát, dokud je o její práce zájem. Za rok většinou napsala okolo třiceti próz do kalendářů a časopisů a k tomu jí vyšly 3-4

⁹⁹ V dopise nezjištěnému adresátovi se zmiňuje: „... byla bych žila as tak bez zájmů jako ten můj černý kocourek, jež si hoví na vlečce mého županu a tahá mne za dlouhé copy – myslím opravdivě, že bych přestala myslet a žít...“ LA PNP, fond V. Pittnerové, kart. 1, inv. č. 4, Vlasta Pittnerová nezjištěnému, 1. 1. 1883.

¹⁰⁰ *Lexikon české literatury*, 3/ II, P-Ř, Praha 2000, s. 936.

¹⁰¹ Berta von Suttner, rozená Kinská (1843 v Praze –1914 ve Vídni), byla publicistka, spisovatelka, ale především zapříspěla bojovnice za mír a odpůrkyně válek. Účastnila se mírových kongresů, jako první žena v historii promluvila v Kapitolu. Byla blízkou přítelkyní a zároveň platonickou láskou Alfréda Nobela. <http://spolecnostbertysuttnerove.wgz.cz/rubriky/zivotopis> (11. 4. 2017). Brigitte HAMANN, *Bertha von Suttner: život pro mír*, Praha 2006.

knížky v rozsahu přibližně 200 stran.¹⁰² Na první pohled znatelná nadprodukce neušla pozornosti ani Arne Nováka, který poznamenal, že „*starší sbírky jejích prostých povídek jsou cennější než pozdější její nadprodukce, shrnovaná od r. 1919 doposud do olomouckého vydání souborného*“.

Ale i přes všechny nástrahy života dostala svého cíle a stala se na počátku nového století vedle Boženy Němcové, Karoliny Světlé a Vlasty Javořické nejčtenější a nejoblíbenější spisovatelkou. Podle statistik veřejných knihoven byla Vlasta Pittnerová jednou z nejčtenějších autorek a její spisy byly rozšířené v nejširších vrstvách společnosti.¹⁰³

Své nejhorší období života několikrát literárně ztvárnila. Strasti v manželství popsala v autobiografii *O dřevěném chlebě*, kde ale nechala sama sebe zemřít, v povídce *Co jeseň zavál*, jež je součástí knihy *Úděly osudu*, v níž vyobrazuje svůj životní příběh od nástupu na školu v Hradci Králové.

3. 2. 1 Charakteristika tvorby V. Pittnerové

Předmětem předkládané práce je venkovská rodina s důrazem na výměnek, jak ho zaznamenala Vlasta Pittnerová, která svůj pohled otiskla do povídek a románů. I přes všechny snahy změnit pohled veřejnosti na svou osobu jako na „kalendářní“ spisovatelku, se jí to nepodařilo a byla po celou dobu vnímána především jako autorka brakových literárního žánru. Její povídky a romány publikované v rozličných knižních kalendářích byly později zkompleťovány do tematicky podobných celků a vycházely jako sebrané spisy nebo jako jednotlivé knihy. V průběhu let vyšla některá její díla hned několikrát a v různých nakladatelstvích. V letech 1919-1940 vydávalo nakladatelství R. Promberger v Olomouci Sebrané spisy Vlasty Pittnerové,¹⁰⁴ v této době byla některá díla vydána také vlastním nákladem v Hradci Králové. V nedávné době se nakladatelství Romance pokusilo vzkřísit památku Vlasty Pittnerové a její díla od devadesátých let znovu vydává.

¹⁰² D. MOCNÁ, *Červená knihovna*, s. 31.

¹⁰³ LA PNP, fond V. Pittnerové, kart. 4, inv. č. 306-376, Běda poraženým! ČMZN, 13. 12. 1991.

¹⁰⁴ Nakladatelství R. Promberger vydal řadu děl poprvé, v ostatních případech, a především po autorčině smrti, kompletoval nakladatel tematicky podobné svazky. D. HAMERNÍKOVÁ – J. JANÁČKOVÁ – V. NĚMEC – M. STRAŇÁK, *Návrat*, s. 135.

Pittnerová vyprodukovala bezmála devadesát titulů, které existují v různých vydání a skladbě.¹⁰⁵ Své povídky a romány zasadila převážně do venkovského prostředí, ale několik se jich odehrává ve městských kulisách. Jelikož se práce zabývá výměnkem, vyřadily se povídky a romány s městskou tematikou automaticky z výběru. Ze zbylých možností bylo na základě statistiky výpůjček z Husovy knihovny v Polné vybráno několik titulů podle následujících kritérií. Byl brán zřetel, aby vybrané knihy pokrývaly celou autorčinu spisovatelskou kariéru, tedy od roku 1892 do roku 1937. Byly vytipovány knihy vydané do konce 19. století, dále z počátku století následujícího a nesmělo se zapomenout na období sklonku jejího života. Dále výběr pamatoval na různorodost témat, a proto se zkoumaná díla odehrávají nejen v prostředí selském, ale také v mlynářském či kovářském. Většina zkoumaných děl tvoří sebrané spisy – *V sousedství*, *Selská pýcha*, *Selský chléb*, *Mlýny*, *Mlynářova schovanka*, *Na kovárně*, *Úděly osudy*, *Vobecní Ančka* a dva romány *U Dozvonilů* a *Na gruntech u Zdobilů*.¹⁰⁶

Celou její tvorbou se prolíná několik témat a příběhy jsou ve většině případech snadno předvídatelné, což je ale u oddechové četby předpokladatelné. Velmi často se také vyskytují autobiografické prvky, jako nešťastná láska a silná hlavní ženská postava, která byla psychicky i fyzicky týrána. Právě zmiňovaná nešťastná láska nejčastěji dědice nebo dědičky hospodářství, která byla překažena rodiči, protože neodpovídala jejich představám vhodného sňatku, byla stěžejním motivem. Nejčastějším důvodem, proč rodiče zakazovali dětem jejich vztahy, byl rozdílný sociální původ. Někdy si potomci vybrali protějšek na zadluženém sňatku, avšak sami potřebovali svatbou získat peníze, jindy sice nepotřebovali peníze, ale „selská pýcha“ jim nedovolila přijmout do rodiny někoho, kdo by neodpovídal jejich sociálnímu postavení. Jednalo se o jakýsi začarovaný kruh, kde stále hlavní roli hrály peníze, lidská hrdost a tvrdá povaha. Vedle nešťastné lásky byla klíčovým motivem také náboženská víra, jež postavám pomáhá překonat těžkosti a nástrahy života.

Román *Na gruntech u Zdobilů* pojednává o rodiči sjednaném sňatku, kdy se Františka, dcera z gruntu, zahleděla do pacholka Hanese, a proto jí byl vybrán společensky vhodnější partner rovněž ze selských poměrů, dědic gruntu Vojtěch Zdobil.

¹⁰⁵ Podle Lexikonu české literatury čítá bibliografický rejstřík Vlasty Pittnerové 87 titulů, které napsala mezi roky 1892–1937. *Lexikon české literatury 3/II (P-Ř)*, Praha 2000, s. 935-937.

¹⁰⁶ V. PITTNEROVÁ, *Na kovárně*, Polná 1990; TÁŽ, *Mlynářova schovanka*, Olomouc 1932; TÁŽ, *Mlýny*, Polná 1992; TÁŽ, *Selská pýcha*, Olomouc 1932; TÁŽ, *Selský chléb*, Polná 1990; TÁŽ, *V sousedství*, Olomouc 1934; TÁŽ, *U Dozvonilů*, Hradec Králové nedatováno; TÁŽ, *Úděly osudy*, Hradec Králové nedatováno; TÁŽ, *Vobecní Ančka*, Hradec Králové 1921; TÁŽ, *Na gruntech u Zdobilů*, Polná 1990.

Ten si ale původně vybral za svoji dívku Žofinu z rasovny. Žárlivost a lidská zloba ho dohnala k otrávení Františky, tento čin viděl za oknem stojící Hanes a po celou dobu ho chodí strašit jako svědomí. Po smrti Františky, po které zůstal syn František, se o hospodářství společně se synem starala výměnkářka. Vojtěch už jako hlava rodiny nemusel nikoho poslouchat a po nějaké době si vzal Žofinu. Po celou dobu je popisován konflikt výměnkářky se synem a jeho novou ženou, kdy se matka nedokázala smířit s jejím původem. Pittnerová přitom detailně rozebírá pohled lidí na tuto skupinu osob z okraje společnosti.

Druhý román *U Dozvonilů* nejprve popisuje příchod nevěsty do nového domova, kde jí ztrpčoval život výměnkář, kterému sesyna postavil na obranu své ženy. Hlavní linií příběhu je osud hospodářství po smrti hospodáře. Vdova sama na všechno nestačila a syn jedináček František byl pouze patnáctiletý, proto si vzali za šafáře staršího příbuzného Josefa Chládku. František se zakoukal do Barunky Martincové, které rodiče hodlali také přenechat grunt a nejmladšího syna dát studovat. Panímáma Dozvonilová s jejich vztahem nesouhlasila, protože nejenže nechtěla syna pustit na jiný grunt, ale hlavně ho nehodlala „uvázat“ na grunt, kde by platil dvanáctileté studium a musel by vyplácet podíly ostatním sourozencům. František proto chodil k Martincovým proti matčině vůli a po celou dobu byl Baruškou a její rodinou naváděn proti matce. Pittnerová zde popsala hojné konflikty mezi vdovou a synem, které dospěly k vyřešení až právní cestou.

Povídky z mlynářského prostředí byly vydány v rámci edice Sebrané spisy pod názvem *Mlýny*. Knížka obsahuje čtyři povídky *V Sádovském mlýně*, *Plivník*, *V Dubínském mlýně* a *Opleteno trním*.¹⁰⁷ V první uvedené povídce se Maruška, dědička mlýna, zamilovala do mládka, mlynářského tovaryše Jiříka Lámače. Jejich vztahu opět nepřálo okolí, Jiřík musel odejít a Marušce našel pyšný otec vhodnějšího ženicha také ze mlýna. Po předání hospodářství mladým manželům přestal starý mlynář cokoli dělat a začal chodit do hospody, kde holdoval nejen alkoholu, ale také kartám. Ztrpčoval celé rodině život a vyvolával konflikty. Když starý mlynář zemřel, objevil se starý známý, Jiřík. Vrátil se ze světa s nepořízenou, závislostí na alkoholu a souchotinami. Po nejedné ostudě, kterou tropil, kam se hnul, zakročil osud a on uhořel.

¹⁰⁷ TÁŽ, *V Sádovském mlýně*, in: *Mlýny*; TÁŽ, *Plivník*, in: *Tamtéž*; TÁŽ, *V Dubínském mlýně*, in: *Tamtéž*; TÁŽ, *Opleteno trním*, in: *Tamtéž*.

Požár řádl i v druhé povídce *Plivník*, kde kvůli pojistnému podvodu zapálil starý mlynář stavení. Je zde rozebíráno pojišťování hmotného majetku všechno druhu, od budov až po oblečení. Starý mlynář přepsal hospodářství rovnou na syna Vincka, aby si ho zařídil podle svého uvážení a on se ženou a dcerami odešel do výměnkářského stavení, které se po požáru postavilo vedle hlavních budov. Hojně se zde řeší vztah jeho nevěsty Lenky a pyšné výměnkářky a, která se odmítá smířit, že si syn dovedl novou hospodyní. Po veřejné ostudě, kdy si hrála na strašidlo plivníka¹⁰⁸ a byla odhalena, odešla z domu ke známým a syn ji jednou pro vždy vyplatil bez nároku se vrátit.

Třetí z povídek z mlynářského prostředí se odehrává na mlýně, u něhož stály vzrostlé duby, a po generace se u nich táhlo rodinné prokletí, nikdo tam nebyl šťastný. Když přebíral Kryštof od otce mlynářské řemeslo, zařekl se, že se nikdy neožení a vzal si za hospodyní starou příbuznou Koublici. Pak ale přišla ze světa mladá dívka Krista, dcera krajánka, jenž pracoval nějakou dobu v Dubínském mlýně, a ten ji tam poslal do služby. Ta prolomila rodinné prokletí, když poradila Křištofovi pokácet vzrostlé duby na zahradě. Pod jejich kořeny byly objeveny tři mrtvoly, které tam jejich předek zakopal. Sad byl vykropen svěcenou vodou a prokletí zrušeno.

Poslední povídka vypráví o Rozárce z chudého mlýna a bohatém a pyšném mlynáři, který si ji zvolil za třetí ženu a macechu pro své tři děti. Název měl souvislost s příchodem Rozárky do nového hospodářství, kde upřela svůj pohled poprvé na kříž před domem, na němž bylo v trnové koruně ptačí hnízdo se třemi holátkami. Symbolizovalo jí to trpkost nového života. Jsou rozebírány vztahy dětí a Rozárky, které se díky povídkám o zlých macechách bojí, Rozárky a pantáty, jenž jí neustále dává najevo její původ a své bohatství. I tady se mlynář rád napil. Po smrti syna z druhého mlynářova manželství se Rozárka seznámila s bratrem své předchůdkyně Vojtěchem, který ji řekl, že jeho sestra spáchala sebevraždu kvůli mlynářovi. Ten Vojtěcha nařkl z urážky na cti a dal jej k soudu. Mlynář spor prohrál a musel naopak on nastoupit do vězení. Při návratu domů demonstroval svoji mlynářskou pýchu a po zběsilé jízdě s koňmi se zabil. V závěru povídky Rozárka prodává stavení a odchází pryč.

Mlynářskou tematiku mají také Sebrané spisy *Mlynářova schovanka*.¹⁰⁹ Ve stejnojmenné povídce se rodina Benešových potýká s dědičnou zdravotní chorobou,

¹⁰⁸ Podle lidového podání nadpřirozená bytost žijící v bezprostřední blízkosti člověka, kterému zpočátku pomáhá, ale nakonec všelijak škodí.

¹⁰⁹ TÁŽ, *Mlynářova schovanka*, in: *Mlynářova schovanka*.

krátkozrakostí, kdy postižení postupem let zcela oslepnou. Platilo to ale pouze v mužském pokolení, dcera Hanička trpěla jinou vadou, měla hrb a zkroucené nohy. Syna Ignáce poslali rodiče na studia a druhého Václava stanovili dědicem mlýna. Benešovi přijali do mlýna sirotka Boženku, která jim na oplátku měla pomáhat v hospodářství. Božena se zakoukala do Ignáce, ale osud tomu chtěl jinak a starý mlynář vystrojil svatbu Václavovi s Boženou. Ve stejném duchu se nesou i ostatní povídky *Osiřelo dítě*, *Anička* a *Za hřích lásky*.¹¹⁰

V povídkovém cyklu *Na kovárně* jsou povídky z kovářského prostředí *Na kovárně*, *A láska přišla*, *Třicet stříbrných*, *Sestry*, *Dítě z pouti*.¹¹¹ V první zmiňované se dějová linie točí kolem dědice řemesla Matěje a chudé rodiny Dohnalovy, která bydlí na kovárně v podnájmu. Mladý kovář se skamarádil s Františou a Vojtěchem z podruží. Spolu s Františou se do sebe zahleděli, situaci ale vyřešila povinnost mládenců nastoupit do vojenské služby. Všechny rodiny se snažily všemožnými způsoby své syny z vojny vymanit, ale nepovedlo se. Na druhou stranu Vojtěch rekrutoval dobrovolně jako náhradník za finanční odměnu namísto městerského synka. Domů se ale nevrátil a Matěj se sice dostal domů, avšak přišel o nohu. Na kovárně najednou přehodnotili priority a požehnali i sňatku Matěje a Františky.

V druhé povídce se konala rodiči domluvená svatba Jakuba a velmi mladé Františky. Musela souhlasit se sňatkem, protože jí rodiče nemohli dát velké věno, pocházela z osmi dětí. Polovina povídky popisuje domlouvání svatby a příprav na ni. Kdo a čím přispěje při chystání a kdo zase co daruje. Druhá půlka řeší společné hospodaření mladých manželů na kovárně a jejich postupně sbližování.

V *Třiceti stříbrných* došlo opět ke svatbě proti vůli snoubenců. Rodiče Vojtěcha by svolili ke svatbě s jeho milou, ač chudou Rozárkou, ale nastaly okolnosti, které tomu zabránily. Vrchnostenská kancelář se rozhodla prodat kovárnu, jenže starý kovář neměl dostatek finanční hotovosti, a tak nezbývalo než zbytek peněz vyženit. Vojtěch si vzít bohatou Marjánka, která ho ale soužila výčitkami a žárlivostí, až se z toho Vojtěch pominul na mysli. Obviňovala ho, že měl s Rozárkou nemanželské dítě a nutila ho odpřisáhnout, že tomu tak není.

Sestry pojednávají opět o smluveném sňatku velmi mladé Pepiny a vdovce s dětmi. V úvahu přicházela ještě její starší sestra, ta ale byla chromá a rodiče se

¹¹⁰ TÁŽ, *Osiřelo dítě*, in: Tamtéž; TÁŽ, *Anička*, in: Tamtéž; TÁŽ, *Za hřích lásky*, in: Tamtéž.

¹¹¹ TÁŽ, *Na kovárně*, in: *Na kovárně*; TÁŽ, *A láska přišla*, in: Tamtéž; TÁŽ, *Třicet stříbrných*, in: Tamtéž; TÁŽ, *Sestry*, in: Tamtéž; TÁŽ, *Dítě z pouti*, in: Tamtéž.

obávaly, aby to jednou jim nebo i Marušce pantáta Procházka nevyčítal. Pepina se sice dokázala postarat o hospodářství, ale na děti jen o pár let mladší nestačila, proto jí začala chodit pomáhat Maruška. Muž začal manželku psychicky týrat a Pepina začala postonávat. Vše vyřešila jeho smrt, Maruška se nastěhovala k Pepině a společnými silami se staraly o hospodářství.

Dítě z pouti začíná náboženskou poutí do Obyčtova, během které se mladé Harusové narodilo po cestě dítě, Marjánka. Za kmotru jí šla panímáma Veklová z bohatého statku, jež pomáhala při porodu. Po epidemii neštovic Veklům zůstal pouze jediný Venclík. Od té doby začal pantáta místo hospodaření trávit čas v hospodě a ženu trápil výčitkami o její neschopnosti. Roky ubíhaly, Harusovi se odstěhovali do vzdálené myslivny, Vencílek musel odejít na vojnu a panímáma Veklová chřadla stále víc. Po příchodu syna domů museli rázně zakročit proti pantátovi a nechali ho úředně zbavit svéprávnosti. Od té doby se samozřejmě vše zlepšilo a Vencílek se při cestě za potencionální nevěstou sešel s Marjánkou, kterou si nakonec vzal.

Sebrané spisy *V sousedství* obsahují rovněž autobiografický prvek smlouvaného manželství se zlým mužem, které mu se jeho žena nikdy „nezachovala“. *V sousedství*¹¹² se setkáváme se selskou pýchou panímámy Černovské, která hodlá udržet statek za každou cenu, tak kývne na sňatek dcery Marušky s vdovcem Černým. Černovská v dobrém úmyslu všechno přenechá dceři a zeťovi a nesjedná si ani výměnek, což se jí později vymstí. Maruščin manžel vyhnal z gruntu svého švagra a ten se stal šafářem u svého kmotra na sousedním gruntu. Černý byl chamtivý a různými kličkami se snažil zvětšit svůj majetek. Všem dělal rozličné naschvály, a proto se povídka hemží sousedskými spory. Můžeme zde najít prvek, kdy majitel pronajal hospodářství cizímu člověku, na něhož přešla povinnost výměnku.

*Marjánka*¹¹³ se odehrává na statku, kde zemřela matka a zůstalo po ní šest sirotek a vdovec Vymazal. Nejstarší Maruška se rozhodla hospodařit společně s otcem a postarat se o sourozence, zrušila i svůj slib, který dala svému milému, aby se mohl s klidnou duší oženit. Hospodařili společně, dokud bratr nepřevzal hospodářství. Poté Marušce otec oznámil, že se ožení na statek k vdově. I jí se naskytl sňatek s vdovcem po její kamarádce, po níž zbylo pět dětí, a doma zůstat nemohla, protože by se s takovým břemenem na gruntě bratr těžce ženil.

¹¹² TÁŽ, *V sousedství*, in: *V sousedství*.

¹¹³ TÁŽ, *Marjánka*, in: *Tamtéž*.

Titulní hrdinka povídky *Kačenka*¹¹⁴ byla provdána za Mičku proti své vůli, i když už byla zaslíbená s Frantíkem Levýnovým. Mička nebyl dobrý člověk, nevycházel se sousedy, byl chamtivý a šetrný, a žena se mu v ničem nezavděčila. I když byla Kačenka vdaná jen pár let, zestárla ze starostí minimálně o jedno desetiletí. Mičkova lakota nakonec Kačenku vysvobodila z trápení, neboť se při práci uhnal a zemřel na zápal plic.

Selská pýcha se skládá se stejnojmenné povídky¹¹⁵, kde rodiny Šlapánkova a Tondlova tak dlouho kalkulovaly s budoucností svých dětí, až se přepočítaly, a z povídky *Na žitném poli*. V prvním případě se název odvíjel od několikrát se ohlašující „selské pýchy“. Při výběru partnerů si rodiny dokazovaly navzájem svoji důležitost, až kolikrát z přípovědí sešlo. Nakonec se přiřizil Štěpán Šlápánek na grunt k Tondlum, se kterými podle svatební smlouvy hospodařil několik let společně. Postupem času mu začalo všechno vadit, chtěl už být svým pánem a začal své starosti řešit alkoholem. Choval se špatně jak ke své ženě, tak i ke tchánovi, který se rozhodl mu statek nepředat. Štěpánova zlost vyvrcholila až vraždou tchána.

V druhém případě se jednalo o tajnou lásku Marjánky Voldánové sice z gruntu, ale zadluženého, a rychtářského syna Vojtěcha. Kvůli rodinným finančním problémům byla nevhodnou nevěstou. Vojtěch se oženil do sousední vesnice a pro Marjánku si nakonec přišel Vojtěchův bratr Jan, rychtář, který ovdověl a spolu s ním zůstaly tři děti. S Marjánkou měli ještě jednu dceru. Po uplynutí patnácti let začali mít potíže s nejstarším synem, který si vybral na truc rodičům nevěstu Mínu z hospody ze sousedního města, pro rychtářského syna zcela nevhodnou. Byli rozhodnutí, že ho vydědí, pokud od nevěsty neopustí. Po zjištění, že ho chtěla pouze proto, že byla těhotná a potřebovala se co nejrychleji provdat syn málem zabil v amoku svého bratra.

V cyklu *Úděly osudy* jsou zařazeny čtyři povídky, jednou z nich je autobiografie autorčina života *Co jeseň zavála*, dalšími pak *Co jarem rozkvetlo*, *Co létem dožrálo* a *Co zima uchystala*.¹¹⁶ V druhé povídce se můžeme dočíst o lásce mezi dědicem gruntu a děvečkou Bětuškou. Jejich vztah ukončil pantáta Zaháněl, který synovi domluvil svatbu s jinou nevěstou. František se ale nepřestal stýkat s Bětuškou a jednoho dne se otec rozčilil, zbil syna a zároveň ho ranila mrtvice

¹¹⁴ TÁŽ, *Kačenka*, in: Tamtéž.

¹¹⁵ TÁŽ, *Selská pýcha*, in: *Selská pýcha*.

¹¹⁶ TÁŽ, *Co jeseň*, in: *Úděly*; TÁŽ, *Co létem dožrálo*, in: Tamtéž; TÁŽ, *Co jarem rozkvetlo*, in: Tamtéž; TÁŽ, *Co zima uchystala*, in: Tamtéž.

a zemřel. Děvečku vyhnali ze statku, avšak nikdo netušil, že je v očekávání. Zbytek povídky se nese zcela v duchu ženského románu a dospěje k dobrému konci.

Následuje povídka opět ze selského prostředí, kdy byli Houkalovi požádáni příbuznými o výpomoc v domácnosti. Po smrti mlynářovi ženy zůstalo novorozeně a další děti samy s vdovcem, a tak jim Houkalovi poslali Aničku. Hospodařila u strýce ve mlýně a zakoukala se tam do mlynářského učně Karla, se kterým si hned zkraje slíbila věrnost. Jejich sňatek byl nepřijatelný, jako mládek neměl vlastní mlýn, tedy žádnou jistou budoucnost. Nakonec pro Aničku po ostudě s Karlem přijel její strýc a vybral si ji za svoji ženu.

Poslední příběh pojednává zase o nevhodné lásce neteře faráře, která je sirotek bez věna a zamilovala se do syna z gruntu.

V povídce *Či vinou?*¹¹⁷ donutil otec Pepinku ke sňatku s domluveným ženichem. Byl z pyšné rodiny, kdy i matka již při příležitosti zkoušela přemluvit otce, aby svatbu ještě zrušili. Pepinka se panímámě Dominové ničím nezavděčila. Celá povídka je protkána rozličnými spory mezi mladou panímámou a výměnkáři. Dospělo to až tak daleko, že Pepinka začala pít, aby otupěla před neustálými hádkami a připomínkami. Vysvobodil ji po letech až bratr, který ji odvezl zpět na rodný grunt.

Nejvíce povídek obsahoval *Selský chléb*, kdy první povídka *U Příhodů*¹¹⁸ pojednává o selské rodině, která kvůli rodinným strategiím zakazovala dceři Johance dále se vídat se svým vyvoleným. Přes neustálé zákazy si milenci nedali říci a Johanka otěhotněla. Stávající hospodář a bratr Johanky Jakub Příhoda nepřipustil, aby si i přes vzniklé komplikace vzala Vojtěcha, jelikož se mu Trnkovi zdáli chudí. Při porodu však Johanka zemřela a dítěte se ujal Jakub se svojí ženou.

*U Kotalů*¹¹⁹ měli dvě děti Lidušku a Františka. Rodiče si ustanovili, že dcera bude dědičkou gruntu a ze syna se stane farář. Jednoho dne jim náhle zemřela matka a vdovec si vzal na pomoc v domácnosti starou Havlicu, která u nich dříve sloužila. Toto řešení bylo pouze provizorní, očekávalo se, že se vdovec znovu ožení. Vzal si vnučku Havlici Marjánku, do které byl ale zpočátku zahleděný František. I když spolu měli další děti, hospodářství spravovali pro Lidušku.

¹¹⁷ TÁŽ, *Či vinnou?*, in: Vobecní Ančka.

¹¹⁸ TÁŽ, *U Příhodů*, in: Selský chléb.

¹¹⁹ TÁŽ, *U Kotalů*, in: Tamtéž.

V povídce *U Drápalíku*¹²⁰ hned na začátku zemřel nešťastnou náhodou hospodář, jehož smrt byla pro jeho ženu Kačenku vysvobozením. Jakub Drápalík trávil všechnen čas vysedáváním v hospodě a hraním karet. Při jedné cestě z hospody spadl do rybníka a utopil. Našla ho Rozárka, která dříve sloužila u Drápalíku a poté, co se zapletla s Jakubem a otěhotněla, ji Jakobovi rodiče vyplatili a odešla. Rozárka na žádost výměnkářů zůstala na gruntu pomáhat Kačence, a nakonec tam našla nový domov. Kačenka se již nevdala a za dědice určila Rozárčina Kubíka, jediného Jakubova syna.

Další povídkou je *Rodina Zamětalova*,¹²¹ kde hlavní postavou je vdova Františka Zamětalova, která se z děvečky stala panímámou na gruntě. První žena ji doporučila pantátovi za nevěstu. Po nějaké době zemřel i hospodář a Františka tak zůstala na gruntu hospodařit s nebožtíkovým kmotřencem Franckem, kterého si nakonec i vzala. Po celou dobu jsou řešeny vztahy mezi Františkou a dětmi po pantátovi, dcerou a dvěma tělesně postiženými syny. Těm koupil otec živnost ve městě a dceru Aničku, která byla stále nemocná, provdal do mlýna. Druhá rovina příběhu se točí právě kolem mlynářky, jejíž manžel ji podváděl s Máry, švagrovou hajného, kterému se ale také líbila. O vesnickém plese se mlynář s Máry veřejně předváděl a byl vyhnán ze sálu. Rozhodl se jet do města, zapráhl koně za saně a vyrazili. Žárlivý hajný po nich v amoku vystřelil, koně se splášily a spadly do propasti. Mlynář zemřel a Máry byla na doživotí postižená.

V povídce *Dohnalův rybník*¹²² měli Dohnalovi „od rybníka“¹²³ dvě děti, dvojčata Františku a Františka, který se ještě jako dítě utopil nešťastnou náhodou v rybníce. Jeho smrt panímáma těžce nesla, tak si hospodář sjednal na výpomoc do domácnosti a na panímáminu obsluhu Zaječící. Panímáma nakonec zemřela a pantáta hospodařil s Františkou a Zaječící. Františka byla velmi rozmazlená a nenechala si vymluvit, že Martin z „Dohnalova gruntu“ je pro ni nevhodným ženichem, že jí nemůže otec dát takové věno, jaké Dohnalovi z gruntu potřebují. Situace se vyhrotila až do takové míry, že se Františka po otcově svatbě odstěhovala na výměnek za Zaječící. Františka nakonec s Martinem otěhotněla, ten si ji stejně nevzal, a tak se rozhodla

¹²⁰ TÁŽ, *U Drápalíku*, in: Tamtéž.

¹²¹ TÁŽ, *Rodina Zamětalova*, in: Tamtéž.

¹²² TÁŽ, *Dohnalův rybník*, in: Tamtéž.

¹²³ Na vesnici bylo několik rodin se stejným příjmením, tak se rozlišovaly podle určitých charakteristik, například Dohnalovi z gruntu, Dohnalovi od rybníka, Dohnalovi od zvonice; TÁŽ, *Dohnalův rybník*, in: Tamtéž, s. 168.

spáchat sebevraždu. Zachránil ji Jobeš, syn Zaječice, sice přišla o dítě, ale ona sama přežila.

Další zkoumanou povídkou byl *Pantáta Rybec*,¹²⁴ pyšný a lakomý sedlák, který za svoji pýchu považoval své hnědé kobyly, lidově označované fuksy. Na jarmarku odmítl nabídku cikána na jejich koupi. Při cestě domů zjistil, že mu hoří stavení a bral to jako trest za odmítnutí cikána. Nejenže přišel o střechu nad hlavou, ale také o své milované koně, které rychlou jízdou v dešti uhnal.

V předposlední povídce *Soused*¹²⁵ hospodařila ovdovělá panímáma Lehotová na gruntě, dokud se její jediný syn Francek neožení. Bylo mu přes třicet let a stále ještě neměl vybranou budoucí nevěstu, protože se na všech jeho matce něco nelíbilo. Nakonec si budoucí ženu zvolil bez ohledu na matčin názor. Jeho nevěstou se stala sedmnáctiletá Marjánka ze sousedního gruntu.

Poslední povídka *Dědouškova panímáma*¹²⁶ pojednává o dědici gruntu Františkovi, který si hledá nevěstu. Vyvolil si ale Františku, dívku ze zadluženého statku, a jeho rodiče jim vztah zakázali. Vybrali mu jinou nevěstu, kterou si vzal a měli spolu rodinu. Ve vesnici řádila chřipková epidemie, které podlehl František, jeho žena Apolenka a výměnkářka. Z výměnkáře se tak znovu stal hospodář a staral se o vnoučata a hospodářství. Jelikož potřeboval nějakou hospodyní, tak se rozhodl znovu oženit a vzal si právě Františku. Je zde čteně popisován vztah dětí k maceše.

¹²⁴ TÁŽ, *Pantáta Rybec*, in: Tamtéž.

¹²⁵ TÁŽ, *Soused*, in: Tamtéž.

¹²⁶ TÁŽ, *Dědouškova panímáma*, in: Tamtéž.

4. Venkovská rodina a její obraz z pohledu historiků a Vlasty Pittnerové

Základním stavebním kamenem venkovské společnosti byla rodina. Do rodiny v širším slova smyslu patřily všechny osoby, co žily a pracovaly na hospodářské usedlosti. Mezi členy rodiny se tak počítala i čeládka, která sice s hospodářem nebyla v příbuzenském poměru, ale měla k němu silné vazby, které by se daly považovat za rodinné.¹²⁷ Rodinné vztahy byly, jsou a budou vždy složité. Jednou ze zatěžkávacích situací byl okamžik, kdy mělo dojít k předání rodinného dědictví – hospodářství – jednomu z potomků. Změna majitele usedlosti s sebou často nesla těžkosti, a proto bylo nejlepší si rodinnou strategii upřesnit dopředu, aby se předešlo případným nepříjemnostem. Rodiče předem stanovili, které dítě se stane jejich nástupcem a podle toho se také k němu chovali. Dědic usedlosti byl také nazýván jako erbovník.

4. 1 Předávání venkovské usedlosti

S převodem usedlosti docházelo v rámci rodiny k zásadním změnám. Nejenže dědic byl donucen dospět a převzít na sebe veškerou zodpovědnost za sebe, ostatní členy rodiny na usedlosti, ale i za celé hospodářství. Významná událost to byla i pro původního majitele, který se rázem stal „pouhým“ členem rodiny, jenž je závislý na dědicovi usedlosti a „dobré vůli“ mezi nimi. Změna se dotkla i sourozenců nového hospodáře, kteří již nebyli dětmi hlavy rodiny, měli však právo požadovat od svého bratra či švagra v čele usedlosti rovnocenný dědický podíl.

4. 1. 1 Pohled odborníků na volbu dědice

Je-li zmínka o venkovském hospodářství, vžil se do podvědomí obrázek rodiny, která společně hospodaří na dědičném gruntě předávaném z generace na generaci. Tato představa se dlouho udržela i v odborných kruzích. Během 19. století se začalo více mluvit o mezigeneračních vztazích ve venkovské společnosti. Francouzský sociolog Frédéric Le Play je známý úvahami o rodině, která je řízena silnou autoritou otce, jenž drží ochranou ruku nad ostatními členy rodiny,¹²⁸ v podobném duchu se neslo

¹²⁷ A. VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, Časopis národního muzea – řada historická (dále jen ČNM) 168, 1999, s. 53-73.

¹²⁸ Frédéric LE PLAY, *L'Organisation de la famille, selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*, Tour 1884.

vnímání venkovské rodiny i v německém prostředí ještě na začátku 20. století v podání Wilhelma Heidricha Riehla.¹²⁹ V českých kruzích se zájem o toto téma zvýšil na přelomu 19. a 20. století, kdy se nejen chystaly reformy starobního pojištění,¹³⁰ ale značný podíl na tom měli spisovatelé venkovských románů, kteří upozornili, jak silný vliv mají peníze na narušení mezigeneračních i sourozeneckých vztahů v rámci rodiny. Největší zásluhu na rozpoutání debaty měli Raisovi *Výminkáři*¹³¹ a postavy z děl Vítězslava Hála.¹³² Oba ve svých dílech kritizovali chování nových hospodářů vůči výměnkářům a sourozencům setrvávajících stále na usedlosti. Podobný názor na pošramocené vztahy v rámci sdílené domácnosti měl na odborné úrovni i Cyril Horáček.¹³³ Výměnkářská otázka začala být aktuální i kvůli nastalým sociálním změnám ve společnosti v důsledku demografické revoluce. Sice se snížila dětská úmrtnost, ale stále ještě se nepraktikovalo plánované rodičovství, čímž vzrostl počet dětí dožívajících se dospělosti a dožadujících se výplaty podílů a dědictví. Zvýšila se i naděje na dožití, čímž se zvýšil i počet let, po které bývalí hospodáři užívali výměnku. Obě změny znamenaly pro mladého hospodáře zvýšenou finanční zátěž.

Předávání usedlosti patří k nejprobádanějším tématům dějin venkovské rodiny. Počátky systematického bádání o výměnkářské otázce spadají do šedesátých let 20. století, kdy se postoupení usedlostí začalo studovat na základě pozemkových knih, a kdy také vznikla doposud nepřekonaná práce Vladimíra Procházky, který detailně analyzuje jednotlivé právní aspekty týkající se poddanských nemovitostí a pozornost věnoval i dědickému právu.¹³⁴ Mezi klíčové osobnosti zabývající se předáváním usedlostí patří vedle již výše zmíněných Josefa Grulichy, Dany Štefanové, Alice Velkové, Hermanna Zeitlhofera či Jiřího Koumara také Eduard Maur.

Eduard Maur napsal článek publikovaný v *Historické demografii*, který se zabýval dědickým systémem. Při výzkumu vycházel z Procházky, a zároveň na něj navázal. On sám však článek postavil na propojení genealogie a historické demografie. Při studiu rodů Urbánků v Chlebech na Poděbradsku a Kranichů v Rokytnici

¹²⁹ Wilhelm H. RIEHL, *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik III. Die Familie*, Stuttgart–Augsburg 1856.

¹³⁰ A. MENOŠEK, *Výměnek*; Jaroslav KACAFÍREK, *Výměnek*, *Hospodářský list* 24, 1899, s. 211; C. HORÁČEK, *Výměnek*; Karel VYŠKOVSKÝ, *Sociální pojišťování v zemědělství*, Praha 1911. Diskuse ohledně správnosti instituce výměnku vedené na počátku 20. století přiblížil J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 88–97.

¹³¹ K. V. RAIS, *Výminkáři*.

¹³² V. HÁLEK, *Na vejminku*.

¹³³ C. HORÁČEK, *Výměnek*.

¹³⁴ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*.

nad Jizerou přišel se zjištěním místních diferenciací v rámci dědické praxe. Pro získání informací týkajících se rodu Urbánků sáhl Eduard Maur po rukopisu rodinné kroniky a údaje o rodině Kranichů mu poskytla monografie H. H. Dontha, jenž psal o rodinách z Rokytnice nad Jizerou.¹³⁵

Dějiny venkovské rodiny nejsou populární pouze u nás, ale zkoumali je historiografové ve všech evropských zemích. V souvislosti s dědickým právem se v Německu objevila diskuze o teorii, jež se označuje jako *Stellenmechanismus* nebo *Nischenmechanismus*. Vychází ze západoevropského modelu rodiny Johna Hajnala a z tzv. *Mackenrothovy teorie*, která spojuje dědičnost, převzetí usedlostí, uzavření sňatku a porodnost v evropských předindustriálních společnostech. Dle této teorie měl být vstup do manželství podmíněn ekonomickou nezávislostí, která byla spojena se získáním vlastní živnosti, díky níž budou schopni potencionální dědicové vytvořit vhodné zázemí pro novou vlastní rodinu. Jednoduše řečeno, neměli se ženit, dokud nebudou majiteli usedlosti. Pro venkovskou rodinu bylo předávání usedlosti velice významným mezníkem, protože nástup nového majitele úzce souvisel s jeho sňatkem, který pro domácnost kromě příchodu nové hospodyně znamenal i přínos jejího věna.

Mikrohistorická perspektiva *Stellenmechanismus* i *Hajnalovu teorii* zpochybnila, protože se nedá mluvit o evropském sňatkovém modelu, ale o několika různých systémech. Na předávání usedlostí mělo vliv více faktorů a okolností spojené s předáváním se tak neustále měnily v závislosti na rodinných strategiích i plánech jednotlivců.¹³⁶ Historikové se intenzivně zabývají studiem výběru nových držitelů usedlostí, jejich stářím, věkem odstupujících hospodářů a podmínkami, za kterých své usedlosti předávali. Pozornosti se vedle výměnkářských smluv dočkala i samotná instituce výměnku.

Výměnek byla instituce, jejíž primární úkol spočíval v zabezpečení hospodáře a jeho ženy na stáří, popřípadě v nemoci nebo v jiných těžkých životních situacích, které jim zamezovaly pokračovat v hospodaření. Dále se výměnek vztahoval na rodinné příslušníky, kteří nebyli schopni z různých důvodů zajistit si základní životní potřeby. Z právního hlediska se jednalo o institut v podobě věcného břemena dožití nebo

¹³⁵ Eduard MAUR, *Das bäurliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.-18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-118.

¹³⁶ Josef GRULICH – Markéta SKOŘEPOVÁ, *Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém*, ČČH 113, 2015, s. 50-75. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 169-170.

rodového obyčejového práva.¹³⁷ Vznik výměnku byl spojen s předáním či s prodejem usedlosti a náležitosti byly ošetřeny ve smlouvě buď o postoupení usedlosti, nebo ve smlouvě svatební. V těchto písemnostech byl vymezen druh výměnku a množství dávek, ze který měl odstupující hospodář, popřípadě další osoby na výměnku, být živ.

V českých zemích se přelom 18. a 19. století nesl ve znamení mnoha změn, které značně zasáhly do venkovské společnosti jako takové a ovlivnily i samotnou rodinu. Ještě v polovině 18. století, kdy byly usedlosti zatížené vrchnostenskými povinnostmi a poznamenány dlouhodobými ekonomickými problémy, které začaly v období třicetileté války, odcházeli na Chýnovsku hospodáři na výměnek spíše dříve, protože jim zaručoval určitou jistotu v podobě stanovených dávek. Navíc si výměnkáři, jenž již nebyli zatíženi vrchnostenskými povinnostmi, mohli přivydělat. V druhé polovině století se poměry v jižních Čechách konsolidovaly a hospodáři začali prodlužovat období své vlády v čele usedlostí a postupně kladli čím dál větší důraz na zachování hospodářství jako odkaz pro následující generace.¹³⁸

Při předávání usedlosti platilo, že dědit mohl pouze jeden z potomků, nedělitelnost selských gruntů platila až do roku 1869. Ačkoli nebylo nikde psáno, že dědicem má být pouze mužský potomek, byli upřednostňováni synové před dcerami. Do josefínských reforem platilo, že usedlost dědil obvykle nejmladší syn. Roku 1769 české gubernium vydalo prohlášení, že rozhodnutí o dědici hospodářství spočívá výhradně na otcově vůli. Pravomoci hospodáře ještě posílil patent potvrzující kšaftovní právo poddaných z roku 1786. Volbu nástupce měl tak ve svých rukou výhradně stávající hospodář.¹³⁹ O rok později 3. dubna vyšel patent, který v případě smrti současného hospodáře bez zanechání poslední vůle uzákoňoval dědicem nejstaršího syna. V případě, že neměl mužského potomka, stala se dědičkou nejstarší dcera.¹⁴⁰ Převáděl-li se majetek „inter vivos“ tedy mezi živými nebo v souladu s poslední vůlí, měl poslední slovo ve volbě dědice původní hospodář a záleželo pouze na něm, koho určí za svého pokračovatele. Patent z roku 1791 vydaný Leopoldem II. potvrdil v Čechách platnost *Všeobecného řádu o dědické posloupnosti* z 11. května 1786

¹³⁷ Podle § 2707 odst. 1 si smlouvou o výměnku vlastník nemovité věci vyměňuje v souvislosti s jejím převodem pro sebe nebo pro třetí osobu požitky, úkony nebo práva sloužící k zaopatření na dobu života nebo na dobu určitou a nabyvatel nemovité věci se zavazuje zaopatření poskytnout. Není-li stanoveno nebo ujednáno jinak, rozhoduje pro obsah práv výměnkáře místní zvyklost. <https://www.epravo.cz/top/clanky/vymenek-stary-znamy-v-novem-kabate-92627.html> (14. 3. 2017)

¹³⁸ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 291-322.

¹³⁹ Změnami v nástupnickém právu a jeho zavádění do praxe se na západočeském Štáhlavsku zabývala A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 152; TÁŽ, *Zásahy*, s. 53-72.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 57; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 272-276.

a v mnohém ho doplnil. Ošetřoval situaci, kdy majitel usedlosti zemřel bez testamentu či jiného dokumentu, který by obsahoval jeho záměry s usedlostí v případě jeho smrti. Patent stanovil za dědice nejbližší příbuzné a rozdělil je do šesti linií. Klíčové bylo vnímání vdovy jako spolumajitelky, která měla právo předat hospodářství až v okamžiku, kdy ona uznala za vhodné.¹⁴¹ Všechny uvedené skutečnosti platily pro tzv. zakoupené usedlosti, které byly ve vlastnictví svých hospodářů. Nezakoupené, dominikální statky patřily vrchnosti, postavení nezakoupených a zakoupených hospodářství se však na přelomu 18. a 19. století velmi přiblížilo. Roku 1811 byl vydán *Všeobecný občanský zákoník*, který ošetřil okolnosti nakládání s dědickými podíly. Ty se mohly upravovat a vyplácet podle situace v rodině.¹⁴²

Všechny tyto změny neprobíhaly okamžitě, i když v sobě skrývaly řadu výhod. Především změna dědice z nejmladšího na nejstaršího potomka si do praxe hledala cestu poměrně dlouho. Počítal-li hospodář s nejmladším synem, mohl o to déle hospodařit, čímž našetřil více peněz na výplatu zbylých dětí, které měly nárok získat z rodného statku stejné podíly jako jejich bratr – dědic. V 18. ale ještě i v 19. století bylo stále ještě těžké dopředu stanovit, které dítě převezme usedlost, protože osud často zamíchal kartami jinak. Na konci 19. století všude na našem území probíhal tzv. první demografický přechod, jenž se vyznačoval stále vysokými hodnotami míry porodnosti, ale výrazným poklesem míry úmrtnosti. Tento proces byl ukončen, protnul-li se pomyslné nůžky míry porodnosti a úmrtnosti na nízkých hodnotách a obě dvě hodnoty se ustálily na nízké úrovni.¹⁴³ K demografickému přechodu docházelo dříve v městech než na venkově. Ten šel ruku v ruce s průmyslovou revolucí, která změnila myšlení, a především životní styl člověka. Ženy přestaly být pouhými hospodyněmi, ale díky rozvoji průmyslu a zjednodušení práce pomocí strojů mohly být zaměstnány v továrnách i ony. S nástupem žen do pracovního procesu souviselo také plánované rodičovství, které stálo za poklesem míry porodnosti. Na snížení míry úmrtnosti se podílelo několik faktorů. Jedním byly modernější medicínské techniky a rozmach očkování, dalším byly vyšší hygienické standardy. Tyto pokroky neznamenaly, že byly veškeré hrozby ohrožující život člověka do značné míry odstraněny, čas od času se ještě

¹⁴¹ Josef KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské 1791–1850*, Archiv český 25, Praha 1910, s. 307-308.

¹⁴² Hlava osmá v § 531-551 Občanského zákoníku z roku 1811 se věnuje dědickému právu. <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjygeyv6ojugywtcna> (12. 3. 2017)

¹⁴³ Václav TOUŠEK – Josef KUNC – Jiří VYSTOUPIL, *Ekonomická a sociální geografie*, Plzeň 2008, s. 84.

vyskytly různé epidemie. V 19. století se na našem území stále objevovaly epidemie cholery, břišního tyfu či pro dnešního člověka obyčejné nemoci jako chřipka, spalničky nebo spála, které tehdy ještě mohly být smrtelnou nemocí.

4. 1. 2 Volba dědice v očích Vlasty Pittnerové

Při převodu usedlostí docházelo k důležitému rozhodnutí, komu přenechat rodinné dědictví. Nejčastěji hospodář postoupil usedlost svému nástupci, když cítil, že se mu už nedostává fyzických sil. Jednalo se o jedno z nejdůležitějších rozhodnutí v rámci rodinných strategií. Stát se dědicem usedlosti nebyla často taková výhra, jak by se mohlo na první pohled zdát. Ať už padla volba na nejmladšího nebo nejstaršího potomka, kterému se po celý život dostávalo zvláštního zacházení, dědicem se mnohdy stát nemusel. Nakonec jím mohl být jakýkoliv potomek bez ohledu na pořadí, ve kterém se narodil.

Často kartami osudu zamíchala nějaká epidemie, které zaznamenala ve dvou případech i Pittnerová. Jednou z nich byl břišní tyfus lidově, nazývaný také hlavnička, který vypukl v *Dědouškově panímámě*, kde mu podlehla polovina rodiny. Zemřel mladý hospodář Petřil, jeho žena a nemoci podlehla i výměnkářka. Zůstal tak sám výměnkář se třemi vnoučaty, kterým se staral o grunt do jejich dospělosti. V povídce *Dítě z pouti* se dostavila epidemie dětských nemocí, „...nemoc zavítala téměř do každého stavení, osýpky, spalničky a spála zuřily, trápíce drobné i větší děti...“. Zde byl syn dědic z bohatého selského gruntu Vencílek Veklů z obavy před nákazou poslán k příbuzným do jiné obce, aby také neonemocněl.¹⁴⁴ Všechny zmíněné nemoci postupně vymizely v průběhu první poloviny 20. století.

Samotné získání usedlosti s sebou neslo spíše starosti. Nový hospodář neměl začátek hospodaření nikterak snadný. Ze všech stran na něj byl vytvářen tlak, musel uživit sebe a svoji novou rodinu, rodičům na odpočinku byl povinen zajistit výměnek, a pokud tak doposud nebylo učiněno, byl povinen vyplatit podíly sourozencům, a stávalo se, že zdědil s usedlostí i dluhy.¹⁴⁵ Za normálních okolností byli hospodáři schopni dluhy splácet, nesměla ale přijít nějaká pohroma nebo dlouhodobá neúroda, kdy splátky zůstávaly „stát“ a úroky se přirážely ke kapitálu. Bylo tedy v zájmu všech, aby se nástupcem stal ten nejperspektivnější z potomků.

¹⁴⁴ V. PITTNEROVÁ, *Dědouškova panímáma*, in: Selský chléb, s. 261-262; Táž, *Dítě z pouti*, in: Na kovárně, s. 180-181.

¹⁴⁵ TÁŽ, *Anička*, in: Mlynářova schovanka, s. 85-87.

Výběr dědice usedlosti je klíčovým tématem většiny děl Vlasty Pittnerové s venkovskou tematickou. Nejlépe znali své potomky rodiče, proto když v průběhu dospívání u svých dětí zpozorovali, že se vybrané dítě na pozici hospodáře z nějakého důvodu nehodí, tak neváhali svoji volbu změnit: „...není nikde psáno, že dostane Honzíček grunt, můžeme ho dát třeba Vinckovi nebo Vojtíškovi, i třeba Venclíček se ho může dočkat.“¹⁴⁶ Je patrné, že rodinná strategie se mohla ze dne na den změnit. Mnohdy nastala situace, že se dědici gruntu naskytla lukrativní nabídka se někam přiženit či přivdat, což znamenalo opět nový výběr dědice. „Myslili Kotalovi, že František, který již chodil do školy, zůstane jedináčkem, když se vrána více na gruntě neohlašovala, ana tu přišla Liduška. Měli Kotalovi nad děvčátkem takovou radost, že si hned umínili, že učiní Lidušku dědičkou gruntu a Františka dají na studie.“¹⁴⁷

Velmi často nastávala i situace, že potomek odmítl přijmout usedlost, jako tomu bylo v povídkách *Kačenka* a *V sousedství*. Mohl tak učinit z mnoha důvodů, ale nejčastěji odmítl buď kvůli velkým dluhům a interesům (úrokům), které vázly na usedlosti, anebo byly v domácnosti ještě další osoby, ať už mladší sourozenci či nějak zdravotně znevýhodnění členové rodiny, které by musel živit a v budoucnu vyplatit na podílech. U zadlužených usedlostí chyběly peníze na průběžné opravy, hospodářská stavení chátrala a nový hospodář tak musel vynaložit o to větší finanční náklady na jejich opravu. Finanční nároky byly řešeny sňatkem, se kterým na hospodářství přišlo nevěstino věno a posloužilo k zaplacení dluhů. Každý si dokázal spočítat, že příliš nízké by pokrylo jen část nákladů vázaných na hospodářství a s takovými vyhlídkami bylo složité začínat hospodařit.¹⁴⁸

Jako nejschůdnější varianta se jevil model, kdy sice otec určil svého nástupce, ale přitom zůstal stále v čele hospodářství. Za tímto uspořádáním velice často stála povinnost syna nastoupit do vojenské služby. Tato strategie měla několik výhod. Formální předání většinou proběhlo se svatbou dědice, která znamenala přínos nevěstina věna. Nástupce mohl manželčiny peníze pojistit a použít je pro vyplacení podílů pro sourozence. Rodiče, kteří stále byli „na vládě,“ dohlédli, aby zbývající potomci nebyli při opouštění rodného domu nijak ochuzeni. Celkově tento systém snímal břemeno z nastupujícího hospodáře, který nevěstiny věnem finančně vypomohl rodičům, a starosti neležely na jeho bedrech, ale na bedrech rodičů. Společně

¹⁴⁶ TÁŽ, *A láska*, in: Na kovárně, s.68.

¹⁴⁷ TÁŽ, *U Kotalů*, in: Selský chléb, s. 50.

¹⁴⁸ TÁŽ, *Kačenka*, in: V sousedství, s. 176-182; TÁŽ, *V sousedství*, in: Tamtéž, s 10-11.

hospodaření nového a starého hospodáře muselo být právně ošetřeno buď svatební smlouvou, nebo formálním předáním usedlosti s doložkou, kde si otec stanovil, jak dlouho bude hospodařit.

Byl-li stávající hospodář ještě mladý a nechtělo se mu na výměnek, mohl si ve svatební smlouvě vymínit, že budou společně spravovat majetek mladí se starými, takže de facto k převodu usedlosti došlo pouze částečně.¹⁴⁹ V *Selské pýše* měli společně hospodařit po dobu šesti let a podmínky byly ošetřeny ve svatební smlouvě, kdy si ženichovu „pomoc“¹⁵⁰ mladí hospodáři uloží, k tomu jim bude ukládáno každý rok 300 zlatých z výdělku, po postoupení usedlosti budou zase dávat mladí 100 zlatých ročně výměnkářům a k tomu výměnek v rozsahu, jaký byl zvykem na jejich gruntu.¹⁵¹ Do svatební smlouvy si nechali dát staří hospodáři klausuli, že v případě špatného chování ze strany mladých nejsou povinni po uplynutí šesti let společného hospodaření postoupit grunt a smí zůstat majiteli gruntu, po dobu jakou bude chtít.¹⁵² Společné hospodaření mladých se starými nedělalo dobrotu a zejména, když se zeť přistěhoval na tchánův grunt. Po dobu společného hospodaření o všem rozhodoval starý hospodář a mladý mu byl pouze k ruce.¹⁵³ Aby se vyhnuli nastupující hospodáři výše zmiňovaným nepříjemnostem v rodině, nemuseli na společné hospodaření přistoupit.¹⁵⁴ Pak jen záleželo na odstupujícím hospodáři, jak s tím naloží.

Společné hospodaření skýtalo řadu výhod, ale samozřejmě i nevýhod. Mladí manželé byli bez starostí nebo na případné starosti nebyli sami. Naskytla se jim jedinečná příležitost ukládat si peníze a vytvořit si tak finanční rezervu do budoucnosti nebo pro případ potřeby. Často s takovou situací přicházel problém, že mladého hospodáře začalo „pálit dobré bydlo“ a dřív nebo později se musela ozvat mužská ješitnost a postupně mu začala situace vadit. Iritovala ho skutečnost, že nebyl svým vlastním pánem, musel neustále někoho poslouchat a dělat vše podle něj. Při přímlovách se snoubencům tato strategie jevila jako výhodná možnost, budou mít snadnější a bezstarostný život. Postupem času z této představy vystřízlivěli a mnohé věci se jim znelíbily. I když bylo ve smlouvách právně ošetřeno, jak dlouho bude toto

¹⁴⁹ Nejčastěji zmiňovaná délka společného hospodaření byly 3 roky.

¹⁵⁰ Označuje se tak vybavení syna, u dívek se používá termín *věno*. V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 57-58.

¹⁵¹ V. PITTNEROVÁ, *Selská pýcha*, in: *Selská pýcha*, s. 36.

¹⁵² Tamtéž, s. 157.

¹⁵³ „Nemohl snést dobrého bydla, jak lidé říkali, vzpíral se té uzdě poslušnosti k otci ženinu... Vyčítal ženě, že je na gruntě vlastně jako šafářem, že neporoučí, neustanovuje, že pantáta vládne a on je pátým kolem u vozu.“ Tamtéž, s. 133.

¹⁵⁴ TÁŽ, *Plivník*, in: *Mlýny*, s.112.

uspořádání trvat, nebylo však výjimkou, že existovala klausule, která opravňovala stávajícího hospodáře prodloužit dobu jeho hospodaření a v krajním případě vůbec nepředat hospodářství mladému nástupci. To samé samozřejmě platilo i o výměnkářkách, které se odmítaly smířit s tím, že už nemají hlavní slovo ve vedení domácnosti a dávali to náležitě snachám pocítit. Nejedna nevěsta mívala již při přípovědi obavy, jak bude vycházet s výměnkáři. Pak záleželo na mladém hospodáři, jak se k tomu postaví on, zda si dokáže udělat v rodině pořádek.¹⁵⁵

Méně sobeckým důvodem, proč se hospodář rozhodl postoupit usedlost mnohem dříve, než by musel nebo chtěl, byl pokus o vysvobození syna z vojenské povinnosti.¹⁵⁶ Na konci 18. a ještě ve století 19. stále existovala možnost tímto způsobem syna zachránit, jelikož se na muže v čele selských usedlostí nevztahovala branná povinnost.¹⁵⁷ Záleželo však i na věku stávajícího hospodáře, jeho zdravotním stavu a velikosti hospodářství. Nástup na vojnu začal hrozit i dospívajícímu kovářskému synovi v povídce *Na kovárně*.¹⁵⁸ Stávajícímu kováři bylo pouhých čtyřicet pět let a ke kovárně patřilo pouze malé hospodářství, které čítalo 40 měr polí a pár kusů dobytka, proto nebyla naděje, že by se zmíněné výjimky mohl jejich syn dočkat. V dřívějších dobách existovala možnost se za syna „přimluvit“ u vrchnosti, která za úplatek zařídila, aby nebyl odveden. Časy se změnila a „reglamírování“¹⁵⁹ už nebylo možné. Rodinám zbývalo několik možností, co mohly pro své syny udělat buď vyplatit, nebo za ně sjednat náhradníka a v neposlední řadě mohly doufat, že ho komise shledá zdravotně nezpůsobilým k vojenské službě.¹⁶⁰ V polovině 19. století byla sazba výplaty odvedence 1200 zlatých, takže si to mohly dovolit jenom nejbohatší rodiny. Císařským dekretem ze dne 5. prosince 1868 se stala branná povinnost všeobecnou bez jakýchkoliv výjimek. Délka vojenské služby se v průběhu století měnila, do roku 1845 trvala čtrnáct let, poté byla zkrácena na osm let a císařský dekret z roku 1868 ji zkrátil na tři roky u pozemních sil.¹⁶¹ V povídce *Na kovárně* je tato změna zaznamenána „*Budou prej změny hu*

¹⁵⁵ „A jak tvoje rodiče, budou mě mít přece trochu rádi? Však budeš panimámou a půjde vše po tvým. Pravda, maminka naša jsou trochu divná, ale když ju člověk nechá... a pantáta si taky někdy zahromujou a zahubačijou... já se tě ale vždy zastanu.“ TÁŽ, *Či vinou?*, in: Vobecní Ančka, s. 74.

¹⁵⁶ V povídkách Vlasta Pittnerová zmiňuje válku rakousko-pruskou z roku 1866 probíhající ve Šlesvicko-Holštýnsku, Itálii i Čechách, a v druhé zmínce o vojenské povinnosti narukovali mládenci na frontu v Bosně a Hercegovině, kde se válčilo od roku 1875.

¹⁵⁷ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 272.

¹⁵⁸ V. PITTNEROVÁ, *Na kovárně*, in: *Na Kovárně*, s. 13-16.

¹⁵⁹ Starý lidový název pro přimluvy a úplatky u vrchnosti.

¹⁶⁰ Odmítnut mohl být kvůli tělesným nedostatkům či různým vadám, například očním. Tamtéž, s. 49.

¹⁶¹ <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2006/12/slouzit-az-do-roztrhani-tela-/>, (1. 3. 2017)

vojančiny, ... bude prej se odvádět na tři roky, jak to majou v těch Prajzích, a pak ještě po pár letech se bude na málo neděl rukovat.“¹⁶²

Pro chlapce z chudých poměrů, kteří by museli tak jako tak na vojnu, byl odvod příležitostí, jak si jednoduchým způsobem obstarat peníze. Rodiny, které chtěly uchránit své syny, měly dvě možnosti, jak sehnat náhradníka. Mohly vybírat mezi chudinou z okolí či vlastní čeledí, anebo přímo u odvodu, který v případě povídek Vlasty Pittnerové probíhal ve Žďáře nad Sázavou. Bohatá selská rodina zaplatila mladíkovi z pazderny¹⁶³ 600 zlatých a k tomu se zavázala, že po dobu osmi let, co bude na vojně, nechá jeho rodiče bydlet v pazderně, bude jim sázet tři pytle brambor a každoročně jim nechá míru¹⁶⁴ žita a ječmene. V druhém případě si měšťanská rodina sehnala přímo u odvodu zájemce, kterému zaplatila 800 zlatých.¹⁶⁵

Z analyzovaných třiceti dvou děl je patrné, že 90 % usedlostí v oblasti Žďárských hor se dědila první způsobem, tedy za života hospodáře. Dědic přebíral statek buď po své svatbě, nebo po dosažení plnoletosti, tedy dvaceti čtyř let. Pouze v necelých 10 % se novým majitelem stal dědic na základě testamentu. Stávalo se, že i když byla sepsána závěť a celý majetek byl odkázán vdově, ozvali se sourozenci a dožadovali se dědických nároků, tak jako tomu bylo v povídce *U Příhodů*. Mladý hospodář Jakub Příhoda zemřel ani ne ve čtyřiceti letech a zůstala po něm bezdětná vdova, které odkázal celé jmění. „Sourozenci se bouřili, žádajíce dědictví po bezdětném bratrovi. Leč byla zde platná poslední vůle, ... neměli ostatní příbuzní nároků.“ Sourozenci se ničeho nedočkali, Příhoda sice vychovával syna po zemřelé sestře, která zůstala u něj na gruntě, ale ani tomu nic neodkázal a v závěti akorát poznamenal, že mu náleží podíl po zemřelé matce.¹⁶⁶

Postoupení usedlosti ve sledovaném období probíhalo podle určitých dobových zvyklostí, ale na volbě dědice se odrážely i lokální či rodinné tradice. Platilo pravidlo o nástupnictví nejstaršího syna či předání usedlosti v okamžiku jeho sňatku, přesto nebyla tato pravidla striktně dodržována. Nezanedbatelnou roli hrála několikrát

¹⁶² V. PITTNEROVÁ, *Na kovárně*, in: *Na kovárně*, s. 57.

¹⁶³ Pazderna bylo stavení sloužící k sušení a drhnutí lnu nebo konopí. Tento název vznikl od slova pazdeří, neboli odpad po drhnutí lnu nebo konopí. Patřila k selskému gruntu a často bylo pronajímána sociálně slabým rodinám, jejichž členy pak zaměstnávali v pazderně při drhnutí lnu nebo na statku. Tato budova nebyla součástí usedlosti jako takové, ale byla z bezpečnostních důvodů umístěna na pozemku za ní, tzv. za humny, protože požár pazderny býval velmi častý. (<http://slovník-cizich-slov.abz.cz/web.php/slovo/pazderna>, 13. 3. 2017)

¹⁶⁴ Míra byla měrná jednotka na obilí, kdy 1 míra byla 61,4758 litru.

¹⁶⁵ V. PITTNEROVÁ, *Na kovárně*, in: *Na kovárně*, s. 35-49.

¹⁶⁶ TÁŽ, *U Příhodů*, in: *Selský chléb*, s. 47-48.

zmiňovaná rodinná strategie, která nebyla pevně daná a vyvíjela se podle aktuální situace. Pokud se otec rozhodl předat hospodářství ještě za svého života, tedy mezi živými, neustále se ho ostatní členové rodiny snažili různými způsoby ovlivnit. Po neúspěšných pokusech se cítili ošizení a nenechali si ujít příležitost, aby to připomněli jak rodičům, tak samotnému dědici. Po smrti mladého Zdobila, dědice gruntu, se přišly jeho sestry podle zvyku rozloučit se zemřelým, a i v takovéto situaci si neodpustily poznámku, že „*bratr, který dostal nejvíce statku, neměl vlastně velkého štěstí v životě.*“¹⁶⁷ Druhý způsob převodu usedlosti spočíval ve vypořádání se v dědickém řízení po smrti majitele. Pouze v případě povídky *Co jarem rozkvetlo* se stalo, že otec zemřel náhle na mozkovou mrtvici a neměl vyhotovenou závěť. Pozůstalost byla projednávána s odstupem několika týdnů, kdy byly všem potomkům vyměřeny podíly rovným dílem, i přes skutečnost, že již dávno předtím byl František rodiči ustanoven za dědice statku. Vdova měla svoje věno „upsané“, byla spoluvlastnicí usedlosti, proto měla stejné nároky na dědictví jako její potomci.¹⁶⁸ František v době dědického řízení nebyl ještě plnoletý, a proto mu byl ustanoven poručník,¹⁶⁹ jenž dohlížel na chod hospodářství. Existovala výjimka, která umožňovala ve výjimečných situacích jedince úředně prohlásit za plnoletého a postoupit mu grunt, jako se to následně stalo ve zmíněné povídce.¹⁷⁰ V dalším případě zemřel bez závěti bezdětný Jakub Drápalík a vedle vdovy tak podle zákona dědily i obě jeho sestry.¹⁷¹

V oblasti Žďárských hor otec nejčastěji převáděl usedlost do rukou nejmladšího potomka,¹⁷² ovšem tito dědicové obvykle byli jediní mužští potomci mezi dívkami¹⁷³ nebo ve výjimečném případě, kde byla nejstarší dcera a po ní následovali čtyři bratři.¹⁷⁴ Za nejstaršího syna byl považován první narozený syn, i když třeba byl nejmladší a měl

¹⁶⁷ TÁŽ, *Na gruntech u Zdobilů*, s. 200.

¹⁶⁸ Podle *rodinného majetkové společenství* měly všechny děti nárok na stejný díl z rodinného majetku. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 365-473.

¹⁶⁹ Všeobecný občanský zákoník z roku 1811 hlava čtvrtá § 187-284 O poručenstvech a opatrovnictvech. Poručník byl ustanovován vždy nemanželským dětem nebo v případě smrti vlastního otce nezletilým osobám, aby o ně pečoval a spravoval jejich majetek.
<https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjygeyv6ojugywtcna> (12. 3. 2017)

¹⁷⁰ Takový případ byl ošetřen Všeobecným občanským zákoníkem hlavou čtvrtou § 187-284. V. PITTNEROVÁ, *Co jarem rozkvetlo*, in: Úděly, s. 112-121.

¹⁷¹ TÁŽ, *U Drápalíku*, in: Selských chléb, s. 109.

¹⁷² Na západočeském Štáhlavsku převažovaly v letech 1691-1787 coby nástupci usedlostí nejmladší synové, ale stačilo přibližně 30 let, což odpovídá generační obměně, a v roce 1821 již nejstarší potomci tvoří necelých 50 % dědiců. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 200-202.

¹⁷³ V. PITTNEROVÁ, *Co zima uchystala*, in: Úděly, s. 15; TÁŽ, *Co jarem rozkvetlo*, in: Úděly, s. 83; TÁŽ, *Za hřích lásky*, in: Mlynářova schovanka, s. 130; TÁŽ, *Sestry*, in: Na kovárně, s. 143.

¹⁷⁴ TÁŽ, *Co létem*, in: Úděly, s. 129.

starší sestry. V druhé polovině 19. století již bylo pravidlo postoupení usedlosti nejstaršímu synovi již natolik zaběhnuté, že v případě, kdy bylo v rodině více synů, dědicem se stal zpravidla právě nejstarší.

Ne vždy byla volba nejstaršího syna tou nejlepší. Dohnalovi měli sedm dětí, nejprve tři dcery a po nich čtyři hochy. Jako samozřejmost se bralo, že nejstarší syn převezme grunt, ale stále ještě zbývali další tři, kteří by museli pracovat u bratra, což by „nedělalo dobrotu“. Nejenže by se jim nelíbilo, že by museli poslouchat bratra, ale pracovali by pouze za stravu a střechu nad hlavou. Proto přistoupili na domluvené sňatky „pod svoji úroveň“, tedy nepřiznili se na grunt srovnatelný s tím, ze kterého pocházeli, ale na stavení s méně polnostmi, například s půllánem.¹⁷⁵ Vzduchem se ještě vznášel otazník nad výplatou podílů. Rodiče si byli vědomi, že nejstarší syn za daných podmínek grunt nepřijme, a tak se jim vzdalovala vidina výměnku. Proto se rozhodli přehodnotit své původní stanovisko a dědicem ustanovili předposledního syna.¹⁷⁶ Byli-li prvorození synové dvojčata jako v povídce *Dědouškova panímáma*, pak záleželo na sympatiích rodičů nebo na předpokladech samotného dítěte. Bylo rozhodnuto, že jeden ze synů se ujme rodinného dědictví a druhému se vyplatí takový podíl, aby se mohl přiznít na grunt odpovídající velikosti.¹⁷⁷

Po celé roky měli výsadu dědit pouze mužští potomci, a proto se syn jako dědic postupně stal určitou tradicí. Když se pominou dcery jedináčci a ojedinelá otcova větší náklonnost k dceři než k synovi, jako tomu bylo v povídce *U Kotalů*,¹⁷⁸ na pozici nových hospodářů byli preferováni synové. V povídce *V sousedství* měli na Černovském statku dvě děti, syna a dceru, kterou panímáma rozmazlovala a byla její chloubou. Když syn odmítl převzít zadlužený grunt, matka se rozhodla, že ho dá Marušce, která díky své roztomilé tváři snadno sežene dobrého ženicha. Matka spoléhala na lásku dcery a odmítla si pojistit výměnek, protože nechtěla nikomu být na obtíž, jak se říkalo „za železnou krávu“,¹⁷⁹ a doufala, že dcera díky tomu snáze vdá, když bude mít statek bez zatížení. Její chování sousedé odsoudili, aby si prý „nezavolala na osud“, a nakonec nebyla za tolik omílanou „železnou krávu“. Když už se dcera stala

¹⁷⁵ Pololán nebo také půllán měřil přibližně 9 ha, tedy polovinu z lánu, což bylo 18,6 ha.

¹⁷⁶ V. PITTNEROVÁ, *A láska*, in: Na kovárně, s. 67-68.

¹⁷⁷ TÁŽ, *Dědouškova panímáma*, in: Selský chléb, s. 247.

¹⁷⁸ TÁŽ, *U Kotalů*, in: Tamtéž, s. 59.

¹⁷⁹ Takto se označovali lidé, kteří byli břemenem, finanční zátěží.

dědičkou usedlosti, byla považována za velice lukrativní nevěstu.¹⁸⁰ Svatba s ní představovala pro potencionální ženichy zisk usedlosti. Převodem majetku na dceru bylo zajištěno pokračování rodinné kontinuity alespoň po přeslici, tedy v ženské linii. Dcery se staly na základě svatební smlouvy buď majitelkami, nebo alespoň spolumajitelkami usedlosti, lidově označované jako spoluzápisnice.

Problém nastával, když jeden z rodičů ovdověl a založil novou rodinu. V tu chvíli vyvstávala otázka, zda budou dědit děti z prvního nebo z druhého manželství. Značnou roli v tom hrál fakt, zda se v prvním manželství narodil syn, ovdověla-li matka, nebo otec a v jakém věku, a samozřejmě, jestli nebožtík zanechal závěť a jak velká práva měl k pořízené usedlosti, neboť když měli manželé grunt na půl, mohl kšaftovat jen se svojí polovinou. Pokud se stal vdovcem otec, měly děti z prvního manželství většinou přednost.¹⁸¹ Zamětal měl z prvního manželství dceru, se kterou se počítalo jako s dědičkou, avšak ta se se svojí povahou nejevila jako vhodná kandidátka. Kvůli obavám o budoucnost gruntu ji raději vyplatil. Vytyčil jí dědický podíl tisíc zlatých a předal grunt synovi z druhého manželství.¹⁸² Ovdověla-li žena ještě mladá, většinou se znovu provdala. V takovém případě se počítalo, že bude mít další děti a ty z prvního manželství by mohly ve stavení překážet, proto se je snažili provdat a oženit co nejdříve. V povídce *Na gruntech u Zdobilů* byla Františka Buriantová hezká a bohatá nevěsta, která neměla nouzi o ženichy z širokého okolí. Její ovdovělá matka se však znovu vdala a druhý manžel naléhal, aby dceru co nejdříve provdala, i když byla ještě mladá. Stále ji připomínal, že bude lépe, když nejstarší dceru dostanou z domu, aby mohli začít šetřit pro dalších pět dětí, jejich společných.¹⁸³

Ne vždycky byl odstupující hospodář nucen se rozhodnout, kterému potomkovi přenechat usedlost. Měl-li hospodář pouze jedno dítě, nebylo možnosti výběru. Ve sledovaných dílech se vyskytovali jedináčci poměrně často, protože ještě stále byla dětská úmrtnost na vysoké úrovni. V 19. století umírala jedna třetina všech narozených kojenců a ostatní děti mnohdy zemřely v nízkém věku na následky nemocí či jiné životní nástrahy, nebo se jen manželům nepoštěstilo mít více potomků.

¹⁸⁰ Říkalo se o takových dívkách, že „má všech sedm P“ – pobožná, pracovitá, poslušná, pěkná, pořádná, poctivá a peněžitá; V. PITTNEROVÁ, *Selská pýcha*, in: *Selská pýcha*, s. 7.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 56.

¹⁸² TÁŽ, *Rodina Zamětalova*, in: *Selský chléb*, s. 120-121.

¹⁸³ TÁŽ, *Na gruntech*, s. 7.

4. 2 Sňatková strategie

Neodmyslitelnou součástí rodinné strategie byl i výběr partnera či partnerky pro potomky. Svatba hrála v životě venkovského obyvatelstva důležitou roli, protože díky ní se potomci osamostatnili a založili si vlastní rodiny. Velmi často byl se svatbou spojen převod usedlosti ze stávajícího hospodáře na nového a vyplácení dědických podílů. Při volbě partnera se přikládala velká váha postavení rodiny i partnera v rámci venkovské společnosti. Proto v nejedné rodině při rozhodování o budoucím partnerovi potomka vznikaly nemalé rozpory a v případě románového zpracování „nezůstal jeden kapesník suchý“. Jen hrstka šťastlivců si mohla vzít partnera, kterého si zvolila, tedy vdát se z lásky. Ve většině případů musel být brán zřetel na finanční možnosti jak vlastní rodiny, tak i rodiny vyvoleného partnera. Rodinné jmění sice mělo obrovskou váhu a důležitost, ale i selská pýcha musela často ustoupit do pozadí a rodičům nezbyvalo než slevit ze svých nároků.

4. 2. 1 Pohled historiků na sňatkovou strategii

Rodiče se většinou snažili svým potomkům zajistit z jejich pohledu co možná nejlepší budoucnost, tedy „posadit“ je do perspektivního, nezadluženého hospodářství. Ve sledované době se kladl značný důraz na společenské postavení, což se odrazilo i při výběru partnera. Ke sňatkům, kdy oba budoucí partneři pocházeli ze stejné společenské vrstvy, například ze selských, mlynářských či kovářských rodin, docházelo velmi často, avšak nebyly výjimkou ani sňatky napříč vrstvami. Největší důraz na výběr partner byl kladen u dědice či dědičky usedlostí. U ostatních dětí bylo možno slevit z nároků, aby náhodou nezůstaly na usedlosti u sourozence. Erbovníci usedlostí si museli vybírat partnery pouze v sobě rovných sociálních kruzích, protože se očekávalo, že nastávající partner či partnerka přinese věno v náležité výši, které poslouží jako investice do hospodářství, popřípadě se s ním splatí dluhy váznoucí na usedlosti, ale především s ním bylo počítáno na výplatu dědických podílů sourozenců. O finanční situaci rodin na vesnici měli povědomí nejen sousedé, ale i lidé z okolí. Vědělo se, jak velkou částku bude muset dědic vyženit, aby minimálně vyplatil rodiči ustanovené dědické podíly sourozencům. Kalkulacím neunikla žádná venkovská rodina, ať už šlo o sedláky nebo

domkáře, všude se musely brát ohledy na ekonomickou situaci rodiny, od které se všechno odvíjelo.¹⁸⁴

Okolnostmi souvisejícími s odchodem dítěte z domácnosti se zabývá dosud nepřekonaná práce Vladimíra Procházky.¹⁸⁵ Ten popisuje náležitosti spojené s povinnostmi rodičů při svatbě potomků a odchodu jich samotných na výměnek. Vedle finanční hotovosti rodiče dětem ještě dávali rozličné dary, které znamenaly určitou podporu do nové životní kapitoly. Tato hmotná a nehmotná pomoc se lišila v závislosti na pohlaví dítěte. Pomoc synovi se označovala jako „vybavení“ a chlapci ho dostávali nejčastěji ve dvou situacích. Zaprvé při ženitbě na cizí usedlost a v druhém případě při zakládání nového vlastního hospodářství nebo řemesla. Synové od rodičů obdrželi věci potřebné pro jejich zemědělskou či řemeslnickou činnost. Základ tvořila finanční hotovost, někdy i obilí, ale zcela zásadním inventářem byl dobytek. Existovaly-li pochybnosti o jeho kvalitě, mohlo dojít k peněžitému vyplacení částky ve výši hodnoty zvířete. V porovnání s dcerami dostávali synové méně často oblečení. Výbava u dcer bývala na statku připravena dopředu, odvíjela se samozřejmě od finančních možností rodiny a vždy musela obsahovat v první řadě oblečení a ložní prádlo, a stejně jako u synů také dobytek. Zbytek závisel na postavení a finančních možnostech rodiny.¹⁸⁶ V případě dcery se tento druh pomoci nejčastěji nazýval „výbavou či věnem“ a byl jakýmsi důkazem společenské úrovně, kdy se matky předháněly, která připravá dceři lepší věno. Bylo všeobecným zvykem, že sirotkům byly věci po rodičích schovány a tvořily věno nebo alespoň jeho základ, přidala-li jim náhradní matka něco navíc z vlastní vůle.

Alain Bideau zkoumal možnosti dalšího sňatku ovdovělých jedinců a zjistil, že rozdíly mezi oběma pohlavími nebyly tak značné. Shledal, že muži měli šanci znovu se oženit sice vyšší, ale s ohledem na věk a počet potomků musel snižovat své nároky na budoucí nevěstu.¹⁸⁷ Vdovci často nehleděli novým sňatkem vyženit peníze, hledali pouze někoho, kdo se jim postará o domácnost a děti z předchozího svazku.¹⁸⁸ Svatbou

¹⁸⁴ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 295.

¹⁸⁵ V. PROCHÁZKA, *Výbava*.

¹⁸⁶ TÝŽ, *Výbava a výměnek*, s. 57-58.

¹⁸⁷ Alain BIDEAU, *A Demographic and Social Analysis of Widowhood and Remarriage: The Example of the Castelany of Thoissey-en-Dombes, 1670-1840*, JHF 5, 1980, s. 32-39.

¹⁸⁸ Christine FERTIG, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bauerlichen Familienzyklus*, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamalle (edd.), *Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 70.

s vdovcem se nabízela nevěstám možnost nabytí samostatného postavení a získání majetku.¹⁸⁹

Klíčovou roli při vstupu do manželství sehrálo stáří partnerů. V českém prostředí byl sňatkový věk uváděn v matrikách až od roku 1784, což uzákoňoval matriční patent císaře Josefa II.¹⁹⁰ Až na výjimky platilo pravidlo, že svobodný muž se má oženit až za skutečnosti, že bude schopen uživit svoji rodinu. Alice Velková se zabývala tímto tématem v souvislosti s výběrem dědiců a sňatky jejich sourozenců podle pořadí. Postavení jedince v rámci rodinné strategie ukazoval i věkový rozdíl mezi ženichem a nevěstou. Dědicové se ženili se spíše mladšími ženami a i jejich věk byl nižší. U ostatních potomků se pak sňatkový věk i věkový rozdíl mezi manželi zvětšoval.¹⁹¹ Obecně je možné říci, že byl-li mezi snoubenci věkový rozdíl, býval ve většině případů starší muž, což souviselo s materiálním zabezpečením rodiny. Naopak muži si vybírali své nastávající ženy spíše mladší, jejich volba je vysvětlitelná hlediskem biologickým. Největší věkový rozdíl nastával, když jeden z manželů byl již ovdovělý.

Josef Grulich ve své práci zkoumal věk snoubenců podle pohlaví v rámci rozdílného prostředí, městského, příměstského a venkovského, během dvou období, 1784-1799 a 1800-1824. V druhém časovém úseku se věk mužů i žen ve venkovském prostředí nepatrně zvýšil a na počátku 19. století dosahovali ženichové průměru 28 let a nevěsty 25,6 roku. Na konci 18. století se muži ženili ve věku 27,6 roku a u žen je doložitelný trend nižšího věku při vstupování do manželství než u mužů, 25 roku.¹⁹²

Tímto tématem se zabývala i Markéta Skořepová ve své studii z oblasti Novorychnovska. Zjistila, že ženy vstupovaly do manželství nejčastěji ve věku 20-24 let s patrným postupným zvyšujícím se nárůstem případů ve vyšších kategoriích. Na druhou stranu ubylo svateb dívek pod 20 let. Ženichové postupně zvyšovali hranici vstupu do manželství, kdy se většina případů neženila před dovršením plnoletosti.¹⁹³ Stále více se muži v 19. století odhodlávali ke svatbě až kolem 35 roku života, což odpovídá výsledkům doložených ve studiích Ludmily Fialové.¹⁹⁴

¹⁸⁹ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 140.

¹⁹⁰ J. GRULICH, *Sňatková migrace*, s. 38.

¹⁹¹ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 220-243.

¹⁹² J. GRULICH, *Sňatková migrace*, s. 39.

¹⁹³ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 53.

¹⁹⁴ Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 158-163; L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985,

Na dobu, po kterou hospodář vedl usedlost, mělo vliv mnoho okolností. Mezi asi nejvýznamnějšími determinanty se řadil jeho zdravotní stav, který úzce souvisel s jeho věkem, ale také několikrát zmiňovaná rodinná situace, tedy počet potomků a jejich stáří. Věkem dědiců se ve svých studiích zabývala celá řada badatelů a často byl totožný s uváděným sňatkovým věkem, neboť svatba byla zlomovým okamžikem každého člověka a v případě dědice usedlosti se jednalo o dvojnásobně důležitý počin. Se svatbou velmi často souvisel převod usedlosti. Například na západočeském Štáhlavsku byl zjištěn průměrný věk při získání usedlosti 26,6 v prvním sledovaném období a 26 let ve druhém.¹⁹⁵

Sňatkový věk ve sledované oblasti Žďárských hor, můžeme srovnávat se studií Markéty Skořepové, kdy výsledky z Novorychnovska odpovídaly méně úrodným oblastem Čech. Žďárské hory měly značný zemědělský charakter a patřily mezi periferní oblasti s málo úrodnou půdou a s těžkými přírodními i životními podmínkami. Průměrný věk u žen byl na Novorychnovsku 23,8 let a v oblasti Žďárských hor 21,2. V případě mužů průměr dosahoval 26,1 let a 25,5 let.¹⁹⁶ V průběhu druhé poloviny 19. století se sňatkový věk o něco snížil.

4. 2. 2 Sňatková strategie očima Vlasty Pittnerové

Děti ze selských rodin mohly v oblasti Žďárských vrchů většinou počítat s věnem, respektive s dědickým podílem, ve výši dvou až tři tisíc zlatých, častěji dostávaly dva tisíce, a u dědice se počítalo, že vyženi osm až deset tisíc.¹⁹⁷ Samozřejmě se na výši věna vedle rozlohy hospodářství odrazil i počet dětí v rodině. U vícečetných rodin se věno pohybovalo v rozmezí jednoho tisíce až patnácti set zlatých. Na menší statek stačilo nevěstino věno ve výši šesti tisíc zlatých. Ve sledovaných povídkách a románech se „věno“ skládalo nejčastěji z peněz a dobytka, ale také například z obilí. Bohatý ženich ze mlýna byl obdarován v povídce *Sádovský mlýn* vybavením v podobě dvou volů, dvěma krávami, dvěma telaty, párem prasat a ovcí, k tomu ještě dostal jednoho berana, dále něco od náradí, fasuněk a matka mu přidala ještě po třech kusech peřin,

s. 91; TÁŽ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 19, 1987, s. 208-213.

¹⁹⁵ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 217.

¹⁹⁶ U výsledků se musí brát zřetel na rozdíl v počtu zkoumaných osob. Vypočítané hodnoty jsou zde pouze pro ilustraci.

¹⁹⁷ V. PITTNEROVÁ, *Marjánka*, in: *V sousedství*, s. 160.

plátna a kanafasu, pak dvacet pytlů, travní plachty a oblečení.¹⁹⁸ V povídce *Čí vinou?* je uvedena detailní ilustrace, čím byla obdarována dcera ze selského gruntu. Matka jí věnovala peřiny, ložní prádlo, dvě almary, truhlu, kolíbku, náradí, nádobí, oblečení, vůz, pár volů, dvě krávy, dvě telata a stejný počet i prasat.¹⁹⁹ Nebylo podmínkou, že by rodiče museli svým dětem dávat „věnem“ hmotné dary, v živé i neživé podobě. Nebylo-li v hospodářství dostatečné množství dobytka a jiných komodit na rozdávání, mohli rodiče svým potomkům místo toho přidat nad rámec povinného podílu peněžní hotovost. Mlynář Kutil, který předal řemeslo synovi poté, co jim celý mlýn vyhořel, a přenesl na něj zároveň i veškeré povinnosti včetně výplaty podílů sestrám, rozhodl, že pokud nebude mít Vincek potřebný počet dobytka pro sestry, může místo něj přidat k věnu pět set zlatých.²⁰⁰

U Dohnalů, kde bylo hodně dětí, dědic měl ještě dalších sedm sourozenců, si rodiče nemohli dovolit věno ve výši dvou tisíc, proto každý potomek dostal po patnácti stech zlatých. U erbovníka se pak na velký grunt, celolán,²⁰¹ počítalo s vyženěním osmi až deseti tisíci, což se také stalo a Vojtěchova nevěsta přinesla deset tisíc zlatých.²⁰² Byly-li děti sirotci, svůj podíl po zemřelém rodiči měly uloženy v sirotčí kase a dostaly ho spolu s věnem při sňatku, tedy zpravidla po dědicově svatbě. U Sadilů byly tři dcery a syn erbovník na velkém gruntě. Po matce měl každý uložené dva tisíce zlatých a bratr se rozhodl po své svatbě ještě všem sestrám přidat další dva tisíce. S věnem dva tisíce zlatých se tedy nemohlo počítat, že by se mohly dcery dostat na stejně velký grunt, z jakého pocházely. Jedna dcera se provdala sice na pololán, ale výška věna nestačila, druhé stačilo věno na menší statek a třetí se přivdala do mlýna. Bratr na velký grunt vyženil osm tisíc zlatých.²⁰³

Nebylo výjimkou, že i přes snahu vybrat životního partnera ze stejných společenských kruhů docházelo ke svatbám ze zcela opačných sociálních vrstev. V povídce *Na gruntech u Zdobilů* se vzali dědic gruntu a dívka z pohodnice.²⁰⁴ Ras a jeho rodina byli po celá staletí vnímáni jako osoba na úplném okraji společnosti a lidé se na ně dívali „skrže prsty“. Bývali spojováni s nadpřirozenými silami a osočováni

¹⁹⁸ TÁŽ, *V Sadovském mlýně*, in: Mlýny, s. 35.

¹⁹⁹ TÁŽ, *Čí vinou?*, in: Vobecní Ančka, s. 77-85.

²⁰⁰ TÁŽ, *Plivník*, in: Mlýny, s. 114.

²⁰¹ Celolán měl rozlohu 300 měr polí a luk, a 60 měr lesa.

²⁰² TÁŽ, *A láska*, in: Na kovárně, s. 67-87.

²⁰³ TÁŽ, *Plivník*, in: Mlýny, s. 63.

²⁰⁴ Pohodní byli lidé, kteří měli oprávnění odstraňovat zdechliny a v případě potřeby zabíjet nemocná zvířata. Pro pohodné se používal také výraz ras či drnomistr. Pohodnice byly stavěny mimo obce.

z šarlatánství.²⁰⁵ Rodiče se snažili podobným sňatkům všemožně bránit. Nejčastěji vybírali svým potomkům společensky vyhovující partnery a ti, jelikož ještě nebyli svými pány, museli poslechnout, anebo přijmout případné následky. V případě, že si „postavili hlavu“, nemuseli dostat usedlost anebo věno v takové výši, ve které by ho byli očekávali. Situace se změnila, když hospodář po několika letech ovdověl. Jako vdovec už nemusel brát ohledy na původ nevěsty, tedy pokud neměl zadlužený statek a nepotřeboval vyženit peníze.²⁰⁶

Chudým rodinám nebo rodinám, které si nemohly z různých důvodů dovolit odpovídající věno pro děti,²⁰⁷ se nabízela varianta provdat dcery za vdovce. Pokud šlo o mladé dívky, které si vdovci zvolili za svoje nastávající ženy, nabízela se rodičům možnost ušetřit na věnu „...dám jí věnem dva tisíce, výbavu na prádle a peřinách, ale dobytek a nábytek musí vdovec slevit... Nedáme mu zapomenout, že má tři děti...“²⁰⁸ Sňatek s vdovcem byl mnohdy považován za nevýhodný, protože se většinou dívky přivádávaly do rodiny, kde již žily děti z předchozího manželství. Ty znamenaly pro novou nevěstu nejen starosti, ale byly často upřednostňovány v dědictví před dětmi ze stávajícího manželství.²⁰⁹ Stále ještě panovala představa zlé macechy, kterou byly děti strašeny, a také se k nové matce podle toho chovaly. Odmítaly ji poslouchat, dělaly jí naschvály a bály se jí, že je bude bít.²¹⁰

Druhá možnost, jak mohli vdovci hledat novou partnerku, se skrývala ve volbě starších děvčat mezi dvaceti pěti a třiceti roky, která se z různých důvodů včas neprovdala a zůstala doma u sourozence za „růžu“ nebo u rodičů na výměnku, kdy ale musela pomáhat sourozenci v hospodářství. Ještě mohl vdovec hledat nevěstu mezi vdovami, které buď samostatně hospodařily, nebo se vrátily zpátky k rodičům.²¹¹

Mlynář Sádovský si již první ženu přivedl z malého hospodářství, kde vázl finanční dluh a kde navíc bylo šest dětí. Už při prvním sňatku se spokojil s věnem několika set zlatých. Poté, co mu první žena zemřela, tak hledal hospodyně pro svůj

²⁰⁵ „Toho pokolení lidí humijou víc, než chleba jest, to musíte dávat pozor.“ TÁŽ, *Na gruntech*, s. 34.

²⁰⁶ Dcera pohodného dostala věnem tisíc zlatých. Tamtéž, s. 106.

²⁰⁷ Mezi nižší venkovskou vrstvou patřily familie, kdy obyčejná familie měla mezi 12 až 14 měřicemi polností, a u takové rodiny se počítalo, že nevěsta nebo ženich přinese minimálně 300 zlatých a dobytek. Pět set zlatých by odpovídalo požadavkům tuplované familie. TÁŽ, *V sousedství*, in: *V sousedství*, s. 18-19.

²⁰⁸ TÁŽ, *Sestry*, in: *Na kovárně*, s. 144-145.

²⁰⁹ TÁŽ, *U Kotalů*, in: *Selský chléb*, s. 56-57.

²¹⁰ TÁŽ, *Dědouškova panímáma*, in: Tamtéž, s. 265.

²¹¹ Dívky, které se neprovdaly nebo jim bylo víc jak 25 let a stále zůstávaly na rodné usedlosti, se označovaly jako „staré růže“. Byly nejvhodnějšími kandidátkami na nevěstu pro vdovce. TÁŽ, *U Kotalů*, in: Tamtéž, s. 55.

mlýn. Na výši věna nehleděl, řemeslu se dařilo, tak nepotřeboval finanční hotovost, a proto se při druhém sňatku poohlížel i po chudších nevěstách. Za nejvhodnější volbu považoval nebožčinu sestru, která už byla obeznámena s domácími poměry a snadněji se tak vpravila do péče o hospodářství. Zda jí rodiče dají nějaké věno, nechal mlynář pouze na nich, on sám žádné nepožadoval. Pokud dostane nějaké věno, tak jí ho upíše na mlýn a po jeho smrti bude mít zajištěný výměnek.²¹²

Neodmyslitelnou roli v rámci sňatkové strategie hrál i věk. Srovnáme-li věk nevěsty a ženicha v díle Vlasty Pittnerové, jejich stáří při vstupu do manželství odpovídá obecným zvyklostem, že ženy se vdávají v nižším věku než muži.²¹³ Většina žen uzavřela sňatek do dvacátého roku svého života.²¹⁴ Vyskytly se však i případy, kdy se dívky provdaly velmi mladé, šestnáctileté či sedmnáctileté. Všechny pocházely z neúplných rodin, kdy jim zemřel otec a matka vdova se znovu provdala. Často se počítalo s dětmi z druhého manželství, proto se hospodáři snažili dcery co nejdříve dostat z domu, jak dokládá již zmiňovaná situace z povídky *Na gruntech u Zdobilů*. Dívky starší dvaceti pěti let byly společností považovány za staré, a tak se hodily pouze pro vdovce. V případě srovnání sňatků vdovců a vdov, tak se znovu ženili mnohem více vdovci než vdovy.

Podíváme-li se na stáří snoubenců při vstupu do manželství, tak se muži ženili mnohem později než ženy. V případě nevěst byla přibližně jedna třetina žen provdaných do dvacátého roku jejich života, zatímco muži ne dříve než ve dvaceti letech. Takto mladí muži ještě nepřebírali hospodářství, ale hospodařili minimálně po dobu tří let „na půl užitku“ s rodiči. Nejčastěji se muži ženili kolem dvacátého čtvrtého roku, kdy se stali plnoletými. Za pozdějším věkem při ženitbě mohlo stát mnoho důvodů. Jedním z nich byl návrat z vojny po absolvování vojenské služby. Dalším například pouze pragmatická snaha oddlužit usedlost samostatným hospodařením před založením rodiny, jako tomu bylo v povídce *Plivník*.

Pokud to okolnosti dovoľovaly, hospodáři v dílech Vlasty Pittnerové se snažili předávat usedlost co nejdříve. Nejenže jim ubývaly síly a chtěli si na výměnku odpočinout, ale především se už chtěli zbavit starostí, které by tak přešly na jeho

²¹² TÁŽ, *Sádovský mlýn*, in: Mlýny, s. 9-10.

²¹³ V *Dědouškově panímámě* bylo zmíněno: „Mužskej má bejt k manželství přece starší nežlivá ženská... má bejt nejmín o pět, nejlepší o deset a nanejvíc o dvacet let starší nežlivá ženská...“
TÁŽ, *Dědouškova panímáma*, in: Selský chléb, s. 249.

²¹⁴ Ve dvaceti letech se vdávaly dívky v několika povídkách: Tamtéž; TÁŽ, *Na gruntech*; TÁŽ, *Rodina Zamětalova*, in: Selský chléb; TÁŽ, *Sádovský mlýn*, in: Mlýny; TÁŽ, *A láska*, in: Na kovárně.

následovníka. Nemalou roli v tom hrála i finanční stránka. Nebylo výjimkou, že hospodář předával „žezlo“ synovi po nějaké živelné pohromě, aby si postavil nové stavení již podle své představy.²¹⁵

Ve všech zkoumaných dílech získávali usedlost synové ve věku 20-26 let. Dcery, u nichž bylo uvedeno stáří, byly o něco mladší, 18 a 20 let. Ve věku 18 let dědila statek Marie Černovská v povídce *V sousedství*, protože bratr po smrti otce, který odkázal statek své ženě, odmítl převzít značně zadluženou usedlost.²¹⁶ Chtěl jí podle otcova doporučení prodat a pořídit si menší hospodářství. V tu chvíli se ozvala „selská pýcha“ a vdova Černovská²¹⁷ se rozhodla za žádnou cenu statek neprodat a předala ho dceři.²¹⁸ V případě, že starý hospodář nespíchal s převodem usedlosti, čekalo se na dosažení synovi plnoletosti, tedy věku 24 roků. Celkový podíl zletilých a starších synů tvořil nadpoloviční většinu a průměrný věk při získání nemovitosti byl 24,5. Ve dvou případech, v povídkách *Na Kovárně* a *Dítě z pouti*, byl pozdější nástup zapříčiněn brannou povinností. Jednou syn po návratu z vojny nejprve rok hospodařil společně s matkou a až poté převzal hospodářství pouze do svých rukou a podruhé syn po odbytí branné povinnosti nastoupil do čela hospodářství hned sám. Za jeho pobytu na vojně všechno strádalo, pantáta Vekl holdoval alkoholu a kartám, a panímáma sama na správu majetku nestačila, proto Venclík převzal statek, aniž by se oženil.²¹⁹ Francek Lehota v povídce *Soused* přebíral statek až v třiceti letech, protože otec ještě nehodlal jít na výměnek a statek mu postoupil až svou závětí.²²⁰

V jednom případě se mladý hospodář Štěpán Šlapánek nedočkal postoupení usedlosti vůbec. Při podpisu smlouvy si nevšiml klausule, která dávala právo stávajícímu hospodáři pantátovi Tondlovi po uplynutí dohodnuté doby společného hospodaření v případě nějakých pochybností a obavy o zachování dědičného gruntu nepostoupit mu usedlost vůbec. Štěpána neustále tížila skutečnost, že není hospodářem a musí poslouchat někoho jiného, proto začal chodit do hospody a utrácet peníze při

²¹⁵ Hospodář předával usedlost po požáru se slovy, že: „nezaslужuje býti pantátou na vládě sedlák, který vida jednu škodu se dítí, sám zavíní druhou, jako to učinil on.“ TÁŽ, *Pantáta Rybec*, in: Selský chléb, s. 231.

²¹⁶ K zadlužení usedlosti stačilo, aby nový hospodář přebíral již zadlužený statek, nebo aby přišlo několik špatných let, kdy se nevyvedla úroda, či hospodářství poskytla živelná pohroma.

²¹⁷ Vlasta Pittnerová často u pantátů a panímám neuváděla křestní jména, ale používala spojení pantáta Černovský a panímáma Černovská.

²¹⁸ V. PITTNEROVÁ, *V sousedství*, in: *V sousedství*, s. 7.

²¹⁹ TÁŽ, *Dítě z pouti*, in: *Na kovárně*, s. 211-213; TÁŽ, *Na kovárně*, in: *Tamtéž*, s. 63.

²²⁰ TÁŽ, *Soused*, in: *Selský chléb*, s. 233.

karetních hrách. Pantáta Tondl dal do smlouvy, že pokud se k němu nebude zeť chovat slušně, bude majitelem gruntu až do své smrti.²²¹

Pohled Vlasty Pittnerové na sňatkovou strategii je do určité míry autobiografický, neboť i ona byla donucena k sňatku, ale tehdy musely děti poslechnout rodiče, kteří měli v této otázce poslední slovo. Hodnotí ji tedy jako určitou oběť dětí pro rodinné dobro. Rodiče naléhali na své potomky pod pohrůzkami možného vydědění či snížení finančních či hmotných darů. Autorka neodsuzuje rodiče ani jejich potomky, ale poukazuje na nutnost brát ohled na finanční možnosti rodin.

4. 3 Výměnek

S převodem usedlosti úzce souvisela dohoda o zajištění výměnku pro odstupujícího hospodáře a jeho manželku nebo vdovu, a tato problematika má své pevné místo v sociálních dějinách venkovské společnosti.²²² Pro výměnek se po dobu jeho existence používalo mnoho výrazů, od německého *Altentheit*, *Altenrecht*, *Ausgeding* a *Auszug*, přes *výmínek*, *výměnek*, *užitek do smrti své* a na Moravě běžný název *výměna*.²²³ Vznikl jako zajištění sociálních a finančních potřeb starým osobám a rodinným příslušníkům, kteří nebyli z rozličných důvodů schopni práce.²²⁴ První doložený zápis o výměnku pochází z počátku 15. století, přesně z roku 1416, kde rodiče prodávají usedlost svému synovi a vyhrazují si výměnek,²²⁵ a jeho zánik se datuje k roku 1964, kdy byl nahrazen důchodovým zabezpečením. Do povědomí společnosti se tato problematika dostala pomocí krásné literatury na konci 19. století. Stěžejními díly byly výše zmíněné romány Vítězslava Háška *Na vejminku* a Karla Václava Raisa *Výminkáři*, ale postavy výměnkářů se objevovaly i v dílech Karolíny Světlé, Terézy Novákové, Jindřicha Šimona Baara, Vlasty Pittnerové a dalších.

²²¹ TÁŽ, *Selská pýcha*, in: *Selská pýcha*, s. 156.

²²² Alice Velková ve svých studiích na západočeském Štáhlavsku zjistila, že v 18. století se výměnek vyskytoval ve 26,8 % smluv o postoupení usedlosti. V první polovině 19. století se výměnek jako součást smluv objevoval již v polovině zápisů, přesněji v 52,4 %. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 279.

²²³ C. HORÁČEK, *Výmínek*, s. 7; Podle Slovníku spisovného jazyka českého je správně výměnek, ostatní formy jsou buď zastaralé nebo lidové (výmínek, vejměnek, vejminek, vejminek, vejminěk, vejmenek); <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=v%C3%BDm%C4%9Bnek&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no> (22. 3. 2017)

²²⁴ J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*, s. 67.

²²⁵ Vymiňovali si, bydlení u syna po dobu jednoho roku, poté jim byl povinen koupit chalupu a obhospodařovat jejich pole. Syn musel jejich ¼ lán zorat, pohnojít a zasít. Osivo mu dodávali výměnkáři vlastní. Tamtéž, s. 71.

4. 3. 1 Výměnkářská otázka z pohledu historiografie

Chtěl-li se hospodář odebrat na odpočinek, musel nejdřív svoji usedlosti někomu předat.²²⁶ Na volbě nástupce hrála velkou roli tradice panující v té dané oblasti. Situaci, která panovala na našem území do konce 18. století, popsala Jarmila Šťastná. Upozornila na absenci jednotné podoby dědické praxe, která se řídila zvykovým právem konkrétní oblasti. V Podkrkonoší dědil v první řadě nejmladší syn. Nemohl-li tomu dostat, převzal usedlost někdo jiný, ale původně předpokládanému dědici muselo být poskytnuto adekvátní odstupné.²²⁷

Výměnek sloužil výměnkáři na dobu od převodu usedlosti až do jeho smrti. Tato instituce nesloužila jenom odstoupivšímu hospodáři a jeho ženě, ale někdy také svobodným dětem. V nejvíce případech zůstávaly na výměnku s rodiči osoby s tělesným nebo duševním postižením nebo dcery příliš staré na vdavky.²²⁸ Po smrti rodičů přecházela vyživovací povinnost těchto osob na majitele usedlosti. Spolu s rodiči na výměnku mohly pobývat i další, svobodní a dosud „nevybytí“ sourozenci nového hospodáře, kteří zde čekali na vyplacení svého věna nebo dědického podílu. Jejich postavení ale nebylo právně pojištěno institucí výměnku, odvíjelo se od nevyplaceného podílu, tedy v podstatě dluhu, kterým jim byl zavázán stávající hospodář.

Podíváme-li se na výměnek z právního hlediska, nebyl rozdíl, jestli usedlost převzal rodinný příslušník nebo osoba nepříbuzná. Při koupi nebo zpachtování²²⁹ usedlosti cizí osobou přecházela povinnost výměnku na ni. Jelikož byl výměnek považován za reálné břemeno váznoucí na usedlosti, změnil-li se majitel, povinnost výměnku, jak byl zapsán ve smlouvě, přešla automaticky na něj. Nemohl-li dostat závazkům, mohl se s výměnkářem domluvit na odpovídající kompenzaci. Zpravidla ale výměnek poskytoval dědic usedlosti, který se k němu zavázal při jejím přebírání.²³⁰ Zároveň zde hrála roli morální povinnost nového hospodáře vůči odcházejícím rodičům na odpočinek.

²²⁶ Blíže se dědictvím usedlostí na jihu Čech zabýval J. GRULICH, *Poddanská nemovitost*, s. 34-41; obecně E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 93-118; ve frýdlantském panství D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis; TÁŽ, K aspektům*, s. 124-128.

²²⁷ J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 283.

²²⁸ A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 291.

²²⁹ Pacht znamená pronájem.

²³⁰ Právním hlediskem výměnku se zabýval A. MENOŠEK, *Výměnek*; C. HORÁČEK, *Výměnek*. Dále J. SEDLÁČEK, *Právo výměnku*. Mezi novější práce patří Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93-131. Nejnověji problematiku výměnkářů na přelomu 19. a 20. století přiblížil J. KOZLÍK, *Výměnkářská otázka*.

Již ve smlouvě o postupu usedlosti býval stanoven výměnek a všechny náležitosti s ním spojené. Pokud tak nebylo učiněno, bylo vše vytyčeno ve svatební smlouvě, což dokazují i výsledky Markéty Skořepové zabývající se panstvím Nový Rychnov.²³¹ Mezi náležitosti, které byly obsaženy ve smlouvě o transferu usedlosti, patřila část upravující samotný převod, výměnek a mnohdy i dědické nároky ostatních členů rodiny.²³² Jak smlouva o postupu usedlosti, tak smlouva svatební, obě sloužily jako pojistka obou zúčastněných stran. Rozhodl-li se hospodář odejít na odpočinek a předat usedlost, upřednostňoval za svého následovníka vlastního potomka.²³³

Lidem se často nechtělo odcházet na výměnek, protože to pro ně znamenalo určitý pokles životní úrovně, společenské prestiže i změnu vnímání vlastní osoby ostatními. Výměnkáři tvořili skupinu obyvatelstva, která se nacházela ve všech sociálních vrstvách venkovské společnosti, a rozdíly mezi nimi byly obrovské. Odstupující majitel usedlosti o velikosti pololánu si nemohl stanovit výměnek ve stejném rozsahu, jaký byl možný na prosperujícím gruntě větší rozlohy. Nejlépe na tom byli výměnkáři z bohatých gruntů, kteří byli doživotně zabezpečeni, mohli si dovolit odejít z čela usedlosti v nižším věku a bez starostí o budoucnost se mohli věnovat vlastním aktivitám. Nejhuře na tom byli samozřejmě výměnkáři z nižších vrstev. Domkaři či chalupníci nejen ztratili na vážnosti, ale poklesla jim i životní úroveň. Proto odchod na výměnek odkládali, jak jen to bylo možné.²³⁴ Pro mnohé odstupující hospodáře znamenalo postoupení usedlosti zásadní změnu v jejich životech, protože je mnohdy čekala vidina propadu životní úrovně, jelikož výměnek zúžil jejich finanční možnosti.

Podoba výměnku byla závislá na velikosti usedlosti a její celkové ekonomické kondici. Cyril Horáček upozorňuje na skutečnost, že výměnek byl jakousi odměnou za dobré hospodaření, a zadlužil-li ho hospodář za své správy či se dopustil jiných škod, nemusel mu být povolen nebo byl alespoň zkrácen.²³⁵ Bral se ohled na to, jestli již byly vyplaceny dědické podíly nebo zda byla usedlost zadlužena či jinak zatížena. Obsah i rozsah výměnku nebyl pevně daný, mohl se časem měnit, buď smrtí jednoho z výměnkářů, nebo na základě vzájemné dohody. Po smrti výměnkáře či výměnkářky se

²³¹ M. SKOŘEPOVÁ, *Ovdovění*, s. 191.

²³² V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 459.

²³³ Ve všech zkoumaných případech padla volba dědice na rodinné příslušníky. Až vlivem nepříznivých okolností byly usedlosti prodávány nebo pronajímány.

²³⁴ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 322-339; A. VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 154-155; H. ZEITLHOFFER, *Headship Succession*, s. 82-84.

²³⁵ C. HORÁČEK, *Výměnek*, s. 14.

někdy zmenšil na polovinu, vše se ale odvíjelo od podmínek stanovených ve smlouvě. Jednalo se v podstatě o předchůdce současného důchodového a sociálního zabezpečení, které se však odvíjelo od majetku nastřádaného a opatrovaného v průběhu aktivního produktivního života jedince. I když nového majitele usedlosti a výměnkáře obvykle pojil příbuzenský vztah, nebyl zaručen jejich pozitivní vztah mezi sebou, proto byly takové případy ve smlouvách také ošetřeny.²³⁶

Jak již bylo zmíněno, výměnek byl značně závislý na možnostech usedlosti. V podstatě existovaly dva typy,²³⁷ v prvním a nejjednodušším případě zůstával výměnkář členem domácnosti, kdy bydlel a jedl společně s ostatními, tzv. „u hospodářova stolu“, druhou možností bylo samostatné hospodářství s vlastními polnostmi. Oddělení polností od usedlosti bylo roku 1833 zakázáno a „polní“ výměnek nahradily naturální dávky, tzv. „sypaný výměnek.“ Jednalo se tedy o oddělené hospodářství, kdy byl výměnkář zabezpečen zmiňovaným sypaným výměnkem, dobyt看em, hospodářským nářadím, vlastním bytem a dalšími prostory, například chlévem. Opatření o zákazu polního výměnku se zavedlo, aby se pozemky na usedlosti nerozparcelovaly a udržovala se jejich komplexnost.

První typ výměnku, tedy „u hospodářova stolu“, byl častý v chudších poměrech anebo u rodičů, kteří nechtěli zatížit své nástupce, a spoléhali na dobrou vůli mezi sebou. Rozsah takového výměnku byl vymezován různě. Někde je zmiňována pouze strava, jinde se uvádí povinnost šatit výměnkáře, nebo se obecně mluví o dalších potřebách, jako například vařit mu z jeho vlastních zásob, posloužit mu v případě nemohoucnosti. U tohoto druhu výměnku bylo přímo zmíněno ustanovení o vzájemném slušném chování.²³⁸ Druhá varianta, tedy „samostatná domácnost“ nebo hospodářství, výměnkářům vyhrazovala určitý díl výnosu z hospodaření. U tohoto typu musel hospodář odvádět dané množství určitých komodit, jako například brambor, obilí, lnu, trávy, sena, píce, které byly potřeba pro výměnkářův život a sloužily k naplnění jeho základních životních potřeb. Dále se mohl skládat z polností, luk, části zahrady a sadu, lesa, rybníka, avšak velikost a četnost tohoto výčtu se odvíjela od možností usedlosti.²³⁹

²³⁶ V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 60.

²³⁷ Srovnání A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 118-119; J. MOŽUTA, *Praktické provádění*, s. 107; V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 59; A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost*, s. 292.

²³⁸ V. PROCHÁZKA, *Výbava*, s. 60.

²³⁹ Každý výměnek neobsahoval všechno, záleželo na tom, co daná rodina vlastnila a jaké byly její možnosti. Značný důraz se kladl na rodinné zvyklosti a tradice; Tamtéž, s. 62.

4. 3. 2 Výměnek z pohledu Vlasty Pittnerové

Bydlení výměnkářů mohlo mít několik podob, buď měli svojí vlastní místnost v hlavním stavení,²⁴⁰ nebo spali v místnosti spolu se zbytkem rodiny,²⁴¹ další variantou byla samostatná budova v rámci usedlosti. Poslední možnost se nacházela na všech větších usedlostech. Pokud se rekonstruovalo nebo znovu stavělo, například po požáru, mladý hospodář využil situace a výměnkářský domek přistavěl.²⁴² Největší mrzutosti a rozepře v rodině pocházely právě ze společného bydlení rodičů a dětí, a s tím spojené nesmíření se starého hospodáře se skutečností, že již není v čele domácnosti on a nemá rozhodující slovo. Pokud měla usedlost samostatně stojící výměnkářské stavení a nebylo využíváno, pronajímalo se jiným osobám. Rodina tam mohla ubytovat chudého příbuzného, čeládku nebo naprosto cizí lidi, kteří neměli kde bydlet; hospodářům či výměnkářům, jež bydleli společně s hospodářem a nevyužívali možnost samostatného bydlení, se tak naskytly peníze z nájmu. Nájemníci či podruzi vedle placení nájemného pomáhali na hospodářství, například malé děti pásly dobytek. Výšku nájemného stanovoval buď hospodář, nebo pokud byl na dané usedlosti výměnkář, tak on sám. Na kovárně ve stejnojmenné povídce chtěli po staré příbuzné nájemné ve výši dvanáct zlatých ročně, ale v případě cizích nájemníků zvýšili sazbu na šestnáct zlatých.²⁴³ Čeládka většinou na usedlosti bydlela zadarmo.

Pittnerová byla při popisování dobových zvyklostí z literárního hlediska někdy až příliš detailní, ale z dlouhodobého pohledu patří tyto etnografické exkurzy mezi to nejceněnější, co napsala. Díky tomu si lze udělat představu, jak vypadal výměnkářský domek a co k němu patřilo. Asi nejdetailnější popis se objevuje u domku náležejícímu ke kovárně v povídce *Na kovárně*. Skládal se ze světnice, komory, síně a patřil k němu i vlastní chlév. V komoře se nacházela vydlážděná jáma, která byla přikrytá dřevěným vikem. Takovéto jámě se říkalo *loch* a sloužila na uskladnění brambor. V síni se nacházelo ohniště a pekárna, a velká kamna stála až ve světnici.²⁴⁴ Výměnkáři si při stěhování často odnášeli svůj majetek s sebou, nevěsty si přinášely vlastní nábytek, co dostaly ve výbavě. Proto bylo vybavení výměnkářského stavení velmi podobné tomu hospodářovu, avšak značně skromnější. Ve světnici se nacházela postel, stůl, lavice,

²⁴⁰ V. PITTNEROVÁ, *A láska*, in: *Na kovárně*; TÁŽ, *V sousedství*, in: *V sousedství*.

²⁴¹ Výměnkář spal s vnukem v přístěnku u hospodáře. TÁŽ, *Na Kovárně*, in: *Na kovárně*, s. 20.

²⁴² TÁŽ, *Plivník*, in: *Mlýny*, s. 111.

²⁴³ TÁŽ, *Na kovárně*, in: *Na kovárně*, s. 16; Výměnek byl pronajímán čeládce také v dílech *U Dozvonilů* a v *Dohnalově rybníku*.

²⁴⁴ Světnice byla obytná místnost, ve které se nejen celodenně přebývalo, ale i spalo.

police, almary a v neposlední řadě truhla, kam se ukládalo oblečení. Truhly si každá hospodyně opatrovala jako oko v hlavě od té doby, co je dostala věnem od matky.²⁴⁵

Ke změně majitele usedlosti docházelo i ve studovaných románech a povídkách při přípravě svatby dědice a alespoň ústním předběžným dojednání svatební smlouvy. Při přípovědi si rodiny stanovily podmínky ohledně věna, předání usedlosti a v neposlední řadě zmínil odstupující hospodář podmínky svého výměnku. Nejednou na závěr svých požadavků dodaly obě smluvené strany, že takhle tomu u nich bylo od nepaměti.

Situace, kdy byla povinnost výměnku převedena na nepříbuznou osobu, nastala ve dvou případech. V povídkách *V sousedství* a *Opleteno trním*. V první zmiňované povídce vdova, panímáma Černovská, zůstala na statku, který zeť zpachtoval, a nový nájemce jí dal na vybranou, jakou formu výměnku chce dostávat, avšak do smlouvy si nechal poznamenat případnou možnost změny výměnku.²⁴⁶ Ve druhém případě mladá vdova po smrti mlynáře Zobáka prodala zadlužený statek a výměnkářka zůstala na usedlosti u cizích lidí.²⁴⁷

Je možné říci, že výměnek měl starému hospodáři dopřát klidné a bezstarostné dožití. Zajistil si jím bydlení, stravu, základní věci potřebné pro denní potřebu, vymíňoval si v případě nemoci posloužení a často i úhradu pohřbu. V povídce *Či vinou?* si výměnkáři nechávají zaplatit pohřeb.²⁴⁸ V druhém případě v té samé povídce si podle rodinné zvyklosti výměnkáři naspořili na pohřeb a pokud by zbyly ještě nějaké peníze, měla být podle jejich vůle zaplacená mše svatá.²⁴⁹

Nejednou si s sebou na výměnek rodiče brali ještě svobodné potomky, od kterých se očekávalo a vyžadovalo, aby na hospodářství pomáhali. Na sourozence mladého majitele se výměnek nevztahoval, protože měli zákonný nárok být na usedlosti živeni do doby, dokud nedosáhnou své plnoletosti, bude jim vyplacen jejich dědický podíl a oni odejdou z usedlosti, anebo do jejich svatby. Odstupující hospodář si mohl do smlouvy nechat zapsat, že jeho nástupce musí sourozenci vystrojít svatbu.²⁵⁰

²⁴⁵ Tamtéž, s. 20-21.

²⁴⁶ V. PITTNEROVÁ, *V sousedství*, in: *V sousedství*, s. 88.

²⁴⁷ TÁŽ, *Opleteno trním*, in: *Mlýny*, s. 276.

²⁴⁸ „Když jsme se celej život na statku mozoulili a dřeli, ještě abychom si musili i to pochování zaplatit; to je věc hospodáři, jak rodiče na svatě pole dopraví a na gruntě si čest nebo hanbu udělá.“ TÁŽ, *Či vinou?*, in: *Vobecní Ančka*, s. 77.

²⁴⁹ Tamtéž.

²⁵⁰ TÁŽ, *A láska*, in: *Na kovárně*, s. 174.

Obvykle se výměnek týkal pouze starého hospodáře a jeho manželky, popřípadě dětí s tělesným postižením či jiným omezením nebo vdovy s dětmi. K zániku výměnku došlo po smrti obou výměnkářů, nebo po ukončení smlouvy, avšak musela následovat náležitá kompenzace. Po neustálých neshodách mezi „mladými“ a výměnkáři se hospodář v povídce *Plivník* rozhodl zrušit jim výměnek, čemuž předcházely mnohé naschvály ze strany výměnkářky. Nejdříve se syn pokusil řešit situaci po dobrém, a rozhodl se nejprve zbourat plot s brankou a namísto toho postavit mezi výměnkářským a hlavním stavením zeď. Problémy neustávaly a po veřejné ostudě odešla matka ke svým vzdáleným příbuzným. Aby měl hospodář jistotu, že se nevrátí, ale především klid, že matku nenechal na pospas osudu, tak sejí po poradě s notářem rozhodl vyplatit tři tisíce zlatých jednou pro vždy a nemocného otce slíbil doživit. Aby k vyplacení mohlo dojít, musel dát výměnkář své svolení a stvrdit jej navíc ještě podpisem.²⁵¹ I když ve více povídkách mladí s výměnkáři nevycházeli, k podobným radikálním krokům nikde nemuselo dojít. Vhodnou prevencí bylo samostatně stojící výměnkářské stavení, které do značné míry řešilo nastalou situaci. Pokud neměla jedna strana zájem, nemuseli se obyvatelé usedlosti vídat.

Většinou byla forma výměnek na daném stavení stanovena podle rodinných zvyklostí. Výměnek „u hospodářova stolu“, který spoléhal na lidskou dobrotu a dobré vztahy mezi rodiči a dětmi, byl zároveň pro obě strany pohodlnější. V *Dubínském mlýně* byl podle tradice výměnek k hospodářově stolu a věci denní potřeby (svícení, topivo, úklid, prádlo) byly zabezpečovány podle potřeby.²⁵² Starý kovář v povídce *Na kovárně* slíbil, že bude sice ještě pracovat a pomáhat synovi, ale ustanovil si výměnek ke stolu, obsluhu a deset zlatých ročně.²⁵³ V případě povídky *V sousedství* se vdova rozhodla odevzdat dceři grunt a odmítla si stanovit výměnek se slovy, že nebude na statku za „železnou krávu“²⁵⁴ a požaduje jenom jídlo a střechu nad hlavou.²⁵⁵

Sypaný výměnek sice nebyl příliš častý, ale když už se v povídkách vyskytl, býval v rozsahu dvaceti soudků brambor, dvou vozů slámy, dvou pytlů zadiny²⁵⁶ a dvou pytlů otrub. U Drápalíků ve stejnojmenné povídce byl výměnek sypaný, obsahoval měřici obilí, kopu vajec, výslužky ze zabijačky. Chtěla-li si některá „nevěsta“

²⁵¹ TÁŽ, *Plivník*, in: Mlýny, s. 153-163.

²⁵² TÁŽ, *V Dubínském mlýně*, in: Tamtéž, s. 177.

²⁵³ TÁŽ, *A láska*, in: Na kovárně, s. 86.

²⁵⁴ Takto se označovali lidé, kteří byli břemenem, finanční zátěží.

²⁵⁵ TÁŽ, *V sousedství*, in: V sousedství, s. 10.

²⁵⁶ Jedná se o zbytek po čištění zrní po vymláčení obilí užívaný především k výkrmu dobytka.

u výměnkářů „udělat dobře“, neváhala k měřici přidat mejtník obilí navíc.²⁵⁷ I přes to, že byl polní výměnek oficiálně zrušen, stále se ve zkoumaných dílech vyskytoval nejčastěji. Byl-li smluven, výměnkář si vymíňoval, že mu hospodář musí všechno obdělat, zasít,²⁵⁸ svézt úrodu z polí a často od něj požadoval i vymlácení obilí. Součástí všech výměnků byly různé výslužky, například po zabíjačce a o svátcích, a pravidelné dávky v podobě vajec, másla, mléka nejčastěji dvakrát ročně, na Jiřího a na Havla nebo Václava.²⁵⁹ Nejčastěji byl stanovený v rodinách se středně velkým či velkým hospodářstvím. Na velkých usedlostech se skládal z dvaceti až dvaceti pěti měr polí, rozloha luk se pohybovala mezi čtyřmi až osmi měrami, ve dvou případech byl součástí i les, kde bylo vymíněno šedesát sáhů dříví,²⁶⁰ a párkrát byl zmíněn i rybník. I když byl ustanovený sypaný výměnek, v povídce *V Sádovský mlýn* se vzájemně domluvili, že se před svatbou výměnkáři odstěhují do svého stavení, ale až do podzimu budou stále jíst s mladými u jednoho stolu. Až po sklizni začal mladý hospodář odvádět naturálie ve výši, která byla do určité míry závislá na úrodě. Byl-li špatný rok, výměnkáři museli slevit ve velikosti dávek. Sypaný výměnek obsahoval žito, ječmen, brambory, řepu a zelí, ale například len výměnkářka nepožadovala.²⁶¹

V obou případech býval součástí výměnku chov vlastního dobytka, jenž byl ustájen buď v hospodářově chlévě, nebo měl výměnek svůj vlastní. Nejvíce se vyskytovala možnost chovu dobytka „na hospodářovej píci.“²⁶² Další otázkou zůstávalo, komu náležela kravská mrva. Pittnerová popisovala dvě varianty, měli-li výměnkáři polní výměnek, mohli ho použít na hnojení vlastních polí, anebo hnůj nechávali hospodářovi „k dobru“. Výměnkáři nejčastěji vlastnili krávy, jejichž produkce sloužila primárně k jejich vlastní spotřebě. Záleželo na nich, jak naložili s případnou nadprodukcí, mohli ji prodávat nebo odvádět hospodáři. V případě dobytka bylo ve smlouvách ošetřeno, komu patřilo po otelení krávy tele. Existovalo opět několik variant, buď patřilo výměnkářům a mohli s ním nakládat dle vlastní úvahy, nebo bylo ustanoveno, že jeden rok bylo hospodáře a druhý rok zase výměnkáře, a v posledním případě připadlo pokaždé hospodáři. V povídce *Na gruntech u Zdobilů* patřilo telátko

²⁵⁷ TÁŽ, *U Drápalíku*, in: Selský chléb, s. 87; Mejtník je 3,8 litru.

²⁵⁸ Záleželo na domluvě, jestli poskytne své osivo výměnkář, nebo mu hospodář zaseje ze svého.

²⁵⁹ TÁŽ, *V Sádovském mlýně*, in: Mlýny, s. 35.

²⁶⁰ Jeden sáh odpovídá 1,896 metřům.

²⁶¹ Tamtéž, s. 41.

²⁶² To znamenalo, že užitek z krávy měli sice výměnkáři, ale hospodář měl povinnost zajistit pro ni krmení, nebo jim alespoň na svém pozemku musel umožnit si je obstarat.

jeden rok výměnkářce a druhý rok zase hospodáři.²⁶³ Naopak *U Příhodu* vlastnili výměnkáři dvě krávy a telata patřila jim a následně je prodávali.²⁶⁴ K výměnku patřila i další zvířata jako prase, slepice či husy, což se odvíjelo od rodinných tradic a zvyklostí.

²⁶³ V. PITTNEROVÁ, *Na gruntech*, s. 122.

²⁶⁴ TÁŽ, *U Příhodů*, in: *Selský chléb*, s. 5.

5. Závěr

Je patrné, že povídky a romány z pera Vlasty Pittnerové mohou být po kritickém čtení do značné míry relevantním pramenem pro zkoumání každodenního života venkovského obyvatelstva. Vděčíme za to především několikrát zmiňované preciznosti ve vykreslování dobového oblečení, bydlení či stravě zabíhající až do detailů. Z literárního a estetického hlediska někdy až zdlouhavé a opakující se popisy reálií činí dílo Vlasty Pittnerové vhodné pro historiografickou či etnografickou analýzu, zatímco literární kritikou oceňované práce jiných autorů venkovské prózy je možné kvůli jejich umělecké invenci pokládat pro tyto účely za méně příhodné. Jak předávání usedlostí, tak plánování sňatkové strategie probíhalo podobně, tak jak je vykreslují odborné historiografické výzkumy, odlišnosti nastávaly u výměnku jako takového. Důvodem může být i skutečnost, že dosavadní výzkumy historiků sociálních dějin se zaměřují na raněnovověké období od 16. do první poloviny 19. století, zatímco texty Vlasty Pittnerové jsou zasazeny do druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Jí popisované reálie jsou tedy minimálně o padesát let mladší než zápisy pozemkových knih, ze kterých čerpali poznatky například Alice Velková či Hermann Zeitlhofer.

Pro venkovské rodiny z oblasti Žďárských hor znamenalo převedení usedlosti zásadní počín, jenž zasáhl každou rodinu a narušil tak její každodenní stereotyp. V rámci vymýšlení nejvhodnější rodinné strategie bylo určeno dítě, které se stane dědicem usedlosti. V několika případech do volby rodičů zasáhl nepředvídatelný osud a museli nastatou situaci znovu přehodnotit. Ve sledovaném období druhé poloviny 19. století se ještě vyskytovaly různé epidemie, které dědice ohrožovaly v průběhu jeho života. Proto při možnosti jakéhokoliv ohrožení života dědice docházelo k eliminaci jeho nakažení. Nejčastěji dědili nejstarší mužští potomci, ale vyskytla-li se situace, že na usedlosti stále bydlelo několik mladších nebo svobodných sourozenců, mohl být zvolen dědicem mladší syn nebo dcera. Obecně ale platilo, že byli synové upřednostňováni. S převodem usedlosti souvisela i varianta, že hospodář předal svému nástupci usedlost, aby ho tím osvobodil od povinnosti jít na vojnu.

Když převod usedlosti neznemožnila v nejhorším případě smrt, mohl potomek z rozličných důvodů, ať finančních či osobních, odmítnout dědictví a rodiče tak mohli podle zákona za dědice stanovit jiného než prvorozeného syna. Tato možnost se vyskytovala i v případech početných rodin, kde potenciální dědic dosáhl zletilosti nebo měl příležitost se oženit, ale protože bylo v rodině více menších dětí, určilo se za

dědice jiné dítě, aby se usedlost nepřetížila výplatami podílů a dlouhým trváním výměnku. Veškeré povinnosti by z rodičů přešly na nového majitele a on by mladší sourozence musel nejen živit, ale následně by na něm spočívala povinnost jejich výplaty podílů. Takovému „uvázání se“ a zatížení gruntu se snažili rodiče předcházet, proto promýšleli nejvýhodnější rodinnou strategii.

Nechtělo-li se hospodáři ještě odcházet na odpočinek, existovala možnost právně upravit převod usedlosti na formu společného hospodaření s budoucím majitelem po stanovenou dobu, ve sledovaných dílech se jednalo nejčastěji o lhůtu šesti let. Nejen tato situace byla právně opatřena, ale veškeré převody musely být uskutečněny právní cestou. Zemřel-li majitel bez závěti, byl nezletilému synovi podle zákona ustanovený poručník, který suploval funkci hlavy rodiny. Jindy byl převod ošetřen ve svatební smlouvě nebo smlouvě o převodu usedlosti. Docházelo i k situacím, že zemřel hospodář bez potomků, a tak podle patentu Josefa II. z roku 1787 dědili ostatní rodinní příslušníci podle nově vzniklých šesti skupin dle pořadí. Pittnerová na tuto situaci poukázovala při dědickém řízení, kdy dědila stejným dílem vdova a pozůstalí sourozenci.

Neodmyslitelnou součástí rodinné strategie byl i výběr partnera či partnerky pro potomky. Svatba hrála v životě venkovského obyvatelstva důležitou roli, protože se díky ní potomci osamostatnili a započali tak novou životní kapitolu. Velmi často byl se svatbou spojen převod usedlosti ze stávajícího hospodáře na nového a vyplácení dědických podílů. Při volbě partnera se proto přikládala velká váha postavení rodiny i partnera v rámci venkovské společnosti. Větší důraz při výběru partnera byl kladen na dědice usedlosti. U ostatních dětí byli rodiče často benevolentnější, pokud se tedy neozvala „selská pýcha“. V nejedné rodině tak při rozhodování o budoucím partnerovi či partnerce vznikaly nemalé rozpory.

Odchod dítěte z domácnosti s sebou nesl další povinnosti pro rodiče nebo sourozence, který již stál v čele usedlosti. Každé dítě mělo právo na podíl z hospodářství, a tak byla předem ustanovena jak výše finančního, tak hmotného podílu. Vlasta Pittnerová rozlišuje podíly pro dívky a chlapce, oba případy označuje jako věno či vybavení, zatímco odborná literatura hmotný podíl syna obvykle nazývá vybavením a podíl dcery věnem. Základní náležitosti podílu se shodovaly v povídkách a románech s odbornými poznatky a jejich obsah a velikost se odvíjela od finančních možností rodin a místních zvyklostí a tradic. Děti ze selských rodin mohly v oblasti Žďárských vrchů

většinou počítat s dědickým podílem, ve výši dvou až tří tisíc zlatých, a u dědice se čítalo, že musí vyženit mezi osmi až deseti tisíci zlatých. Samozřejmě se na výši věna vedle rozlohy hospodářství odrazil i počet dětí v rodině. U vícečetných rodin se věno pohybovalo v rozmezí jednoho tisíce až patnácti set zlatých. Na menší statek stačilo, aby nevěsta přinesla finanční hotovost ve výši šesti tisíc zlatých. Ve sledovaných povídkách a románech se „věno“ skládalo nejčastěji z peněz a dobytka, ale také například z obilí.

Další významnou roli při výběru partnerů sehrál nejen věk, ale i například pořadí sňatku. Vdovci se znovu ženili častěji než vdovy, ale museli nejednou snížit své nároky na budoucí nevěstu. Nejčastěji se podle Pittnerové hodila například pro vdovce dosud neprovdaná dívka starší 25 let označována jako „stará růža“, již se zmenšovala šance na „normální“ sňatek. Vdovci se častěji ženili po smrti své partnerky dříve než vdovy, protože potřebovali novou hospodyně pro svoji domácnost a novou matku pro své děti. V tom byly vdovy samostatnější a sjednávaly si na pomoc v hospodářství šafáře. Ten spravoval usedlost do plnoletosti dědice.

Neodmyslitelnou roli v rámci sňatkové strategie hrál i věk. Srovnáme-li věk nevěsty a ženicha v díle Vlasty Pittnerové, jejich stáří při vstupu do manželství odpovídá obecným zvyklostem, že ženy se vdávají v nižším věku než muži. Pittnerová se zmínila o obecné zvyklosti: „*Mušskej má bejt k manželství přece starší nežlivá ženská... má bejt nejmiň o pět, nejlepší o deset a nanejvíc o dvacet let starší nežlivá ženská...*“²⁶⁵ Většina žen uzavřela sňatek do dvacátého roku svého života a muži kolem dovršení své plnoletosti, tedy 24 let, což je srovnatelné s výzkumy Markéty Skořepové. Obecně měl v průběhu druhé poloviny 19. století sňatkový věk nepatrně klesající tendenci.

S převodem usedlosti úzce souvisela dohoda o zajištění výměnku především pro odstoupujícího hospodáře a jeho manželku nebo vdovu. Sloužil ale nejenom odstoupivšímu hospodáři a jeho ženě, ale také jejich svobodným dětem, v nejčastějším případě dcerám, které měly horší vyhlídky, aby se o sebe mohly postarat. V nejvíce případech zůstávaly na výměnku s rodiči osoby s tělesným nebo duševním postižením nebo dcery příliš staré na vdavky. Další osoby žijící na usedlosti musel hospodář živit, ale oplátku musely ony pracovat na hospodářství.

²⁶⁵ V. PITTNEROVÁ, *Dědouškova panimáma*, in: Selský chléb, s. 249.

Velikost a forma výměnku byla závislá na možnostech usedlosti. Ve sledovaném období existovaly dva typy. V prvním a nejjednodušším případě zůstával výměnkář členem rodiny, kdy bydlel a jedl společně „u hospodářova stolu“ a spoléhal na „dobrou vůli“ mezi ním a jeho nástupcem, a druhou možností byl výměnek sypaný, kdy byl výměnkářům vyhrazen určitý díl výnosu z hospodaření. U tohoto typu musel hospodář odvádět dané množství určitých komodit, jako například brambor, obilí, lnu, trávy, sena, píce. Tady přichází výše zmiňovaná odlišnost, kdy Pittnerová uvádí ještě třetí typ výměnku, výměnek polní, tedy samostatné hospodářství s polnostmi patřícími k výměnku. Tento typ byl ale v rámci ochrany proti rozparcelování pozemků v roce 1833 oficiálně zrušen a nahrazen sypaným výměnkem.

Odstupující hospodáři si mohli zvolit vyhovující typ výměnku. Většinou byl výměnek na konkrétním stavení stanovený podle rodinných zvyklostí. Výměnek u hospodářova stolu spoléhal na dobré mezilidské vztahy mezi rodiči a dětmi a zároveň byl pro obě strany pohodlnější. Polní výměnek se vyskytoval oproti právním předpisům paradoxně nejčastěji a nesl s sebou sice značnou nezávislost výměnkáře, ale hospodáři přibýly další starosti. Výměnkáři dodali pouze osivo a on jim je musel zasít, obdělávat v průběhu roku úrodu a následně ji i sklídit. I zde platí, že pro čtenáře často nudné zabíhání do detailů vybavení hospodářství a jednotlivých stavení, byly pro účely předložené analýzy přínosným studijním materiálem. Získané poznatky jsou o to cennější, že pro Pittnerovou zachycené období druhé poloviny 19. století již nejsou dochovány pozemkové knihy v podobě, která by umožnila detailní zkoumání venkovské každodennosti.

Pittnerové do svých povídek a románů otiskovala autobiografické prvky, kdy v manželských rozepřích straní ženám před nevlídnými manželi, které často staví do pozice nevlídných, chladných osob mnohdy holdujícím alkoholu a hazardu. Psaní pro ni mohlo představovat určitou formu terapie, když svým postavám vtiskla charakteristické prvky ze svého nešťastného života. Ve sňatkových a rodinných strategiích se přiklání na stranu rodičů, jelikož si uvědomuje nutnost finanční pomoci v podobě věna. Nebylo uvedeno mnoho rodin, kde by se nehledělo na peníze a upřednostňovalo se štěstí potomků.

Dílo Vlasty Pittnerové je velmi rozsáhlé a nabízí podstatně více témat ke studiu než jen výměnek a předávání usedlostí. Nasnadě je především etnografické studium hmotné kultury, kterou autorka popisovala velmi důkladně, nebo třeba prováděných

zvyků souvisejících s polními pracemi, kalendářními svátky i rodinnými slavnostmi. Další velkou skupinu otázek představuje místo Vlasty Pittnerové mezi autory venkovské prózy. Její nejlepší díla bezpochyby snesou srovnání s pracemi uznávaných spisovatelek Němcové či Světlé nebo s autory-muži Vlastiny generace, například Vítězslavem Hálkem a Karlem Václavem Raisem, kteří jsou rovněž uznáváni jako dobří umělci. Přesto a přes nesporné faktografické kvality svého díla a velkou čtenářskou oblibu je Vlasta Pittnerová stále považována za autorku pokleslé literatury, odpočinkových „ženských románků“.

6. Přílohy

6. 1 Textová příloha

Příloha č. 1: Chronologický přehled díla Vlasty Pittnerové – pouze první vydání

(podle Lexikonu české literatury 3/II., s. 935-937)

1892 Na rychtě Ze Žďárských hor	1912 Andulko, mé dítě Statečná mlynářka Selská pýcha	1926 Napraveno Mlýny Úděly osudu
1895 Rokem a životem Tři dcery	1913 Na hedvábné nitce	1927 V panských sídlech Rézinka
1896 Ze stínů a jasů žití	1914 V Habrovanech	1928 Sirotci
1897 Obrázky ze Žďárských hor Sládkova rodina Slepý Josef Vína a žal	1915 Dvě povídky Úředníci sirotkové	1929 Nepřízeň osudu Pytláci Jejich láska
1898 O dřevěném chlebě O chudých a bohatých O našem lidu U Zdobilů Pohádkové květy	1916 Mušketýrův syn Paňátko Pletení paní Sadílkové	1930 Na bídě a na statku
1899 Z našich dějin U Buřilů	1918 Jindra	1931 Selský chléb Starodávné obrázky
1900 Dva obrázky Panstvo na zámku Starodávné selanky	1919 Páni od stavu Pro dítě Rodina Kulichova Trojlístek	1932 Trnitou cestou Tvrдый osud
1901 Forman Lacina Za chlebičkem	1920 V panském mlýně Maloměstští vlastenci Tichá vlastenka	1937 V sousedství Zmařený život
1902 Kytice vřesu	1921 Mlynářova schovanka Stíny hřichu Osiřelé dítě Vobecní Ančka	
1903 Došlo štěstí Pytláková dcera Tichý život	1922 Josef Zeman Na výměnku Ubohá Justina	
1904 Po cestách života Pro sirotka U Rochlenů	1923 Čtvery děti U Dozvonilů V Žďárských horách	
1905 Z květů i trní života	1924 Jak se žilo Na Bukovance Barbora harfenice Kletba na Martinci	
1908 Na penzi v zámku Proklaté peníze	1925 Eva a Evička Na Martinci Nezaviněno Trochu štěstí	
1910 Plivník Lidé a lesy		
1911 O smutku a štěstí V myslivně a v zámečku		

6. 2 Obrázkové přílohy

Obrázek č. 1: Fotografie Vlasty Pittnerové

(LA PNP, fond Vlasty Pittnerové, kart. 4, inv. č. 392)

Obrázek č. 2: Josef Weymelka

(Návrat Vlasty Pittnerové, s. 140)

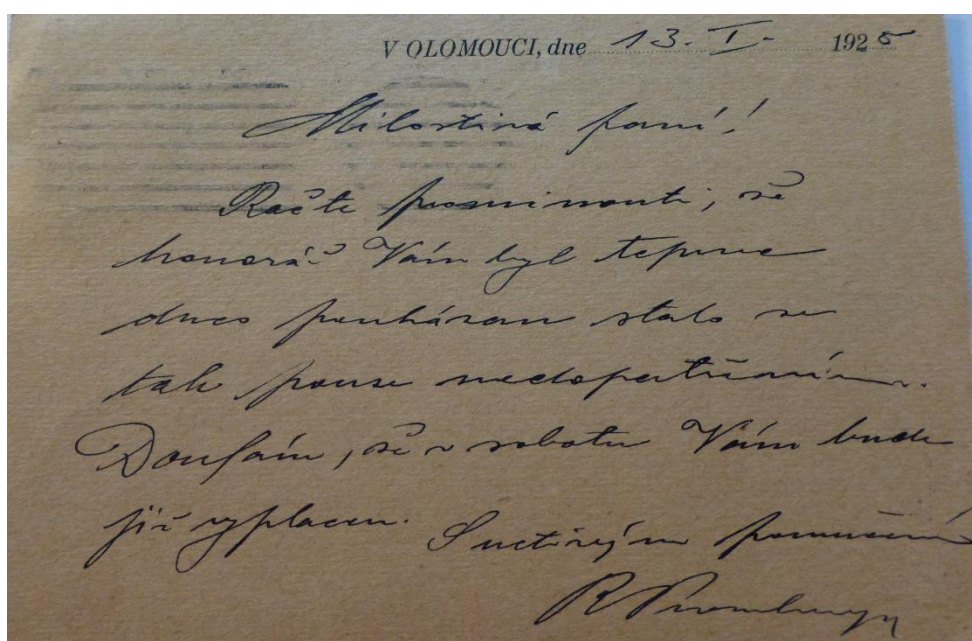
Obrázek č. 3: Rodný dům Vlasty Pittnerové v Polné

(fotoarchiv autorky)

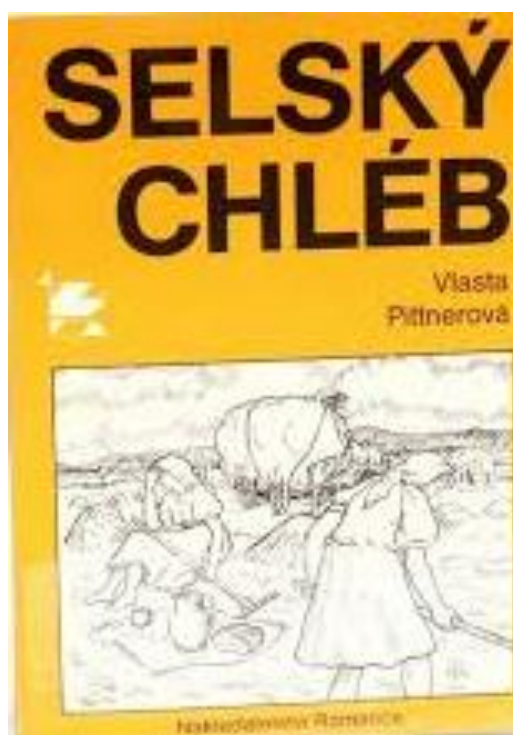
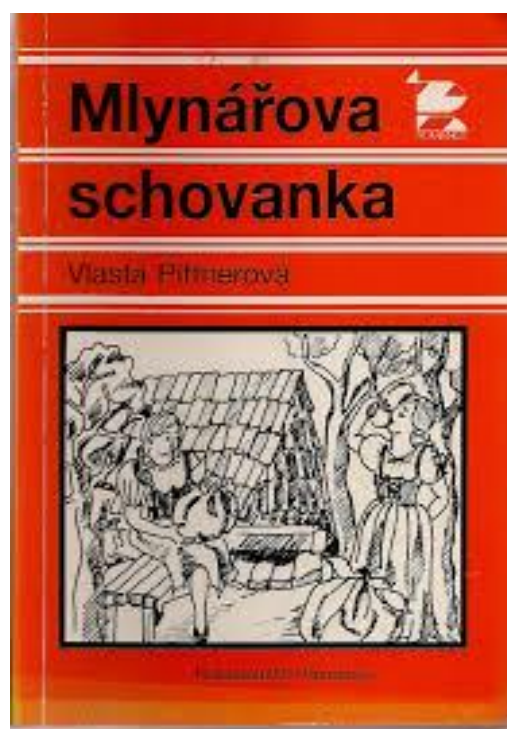
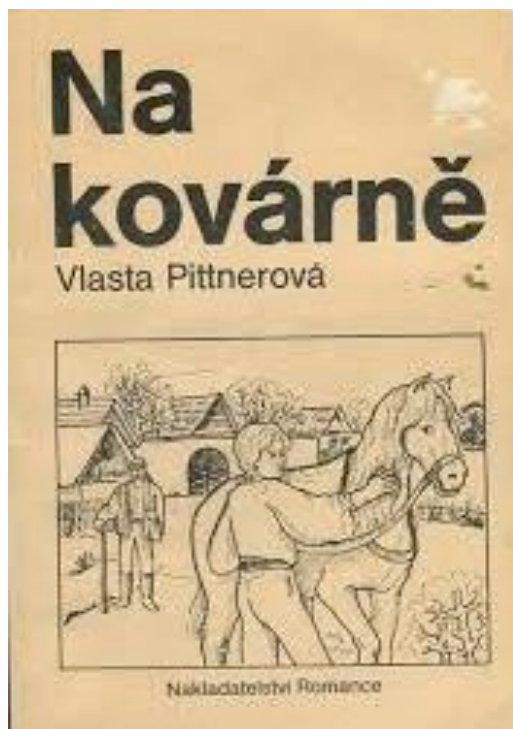
Obrázek č. 4: Dopisnice od R. Prombergera

(LA PNP, kart. č. 1, sign. č. 26-39)

Obrázek č. 5: Obálky knih Vlasty Pittnerové vydaných v 90. letech 20. století.

(vlastní zdroj)

7. Seznam pramenů a literatury

7. 1 Prameny

7. 1. 1 Archivní prameny

Literární archiv Památníku národního písemnictví Praha

fond Vlasta Pittnerová, kart. 1.

fond Vlasty Pittnerové, kart. 4.

Městské muzeum Polná

fond Pozůstalost Vlasty Pittnerové, PO 20/B.

7. 2 Dílo Vlasty Pittnerové

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Anička*, in: Mlynářova schovanka, Olomouc 1932.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *A láska přišla*, in: Na kovárně, Polná 1990.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Co jarem rozkvetlo*, in: Úděly osudu, Hradec Králové
nedatováno.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Co jeseň zavála*, in: Úděly osudu, Hradec Králové nedatováno.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Co létem dozrálo*, in: Úděly osudu, Hradec Králové
nedatováno.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Co zima uchystala*, in: Úděly osudu, Hradec Králové
nedatováno.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Čí vinnou?*, in: Vobecní Ančka, Hradec Králové 1921.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Dědouškova panímáma*, in: Selský chléb, Polná 1990.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Dítě z pouti*, Na kovárně, Polná 1990.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Dohnalův rybník*, in: Selský chléb, Polná 1990.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Kačenka*, in: V sousedství, Olomouc 1934.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Marjánka*, in: V sousedství, Olomouc 1934.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Mlynářova schovanka*, in: Mlynářova schovanka, Olomouc
1932.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Na gruntech u Zdobilů*, Polná 1990.

PITTNEROVÁ, Vlasta, *Na kovárně*, in: Na kovárně, Polná 1990.

- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Opleteno trním*, in: Mlýny, Polná 1992.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Osiřelo dítě*, in: Mlynářova schovanka, Olomouc 1932.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Pantáta Rybec*, in: Selský chléb, Polná 1990.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Plivník*, in: Mlýny, Polná 1992.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Rodina Zamětalova*, in: Selský chléb, Polná 1990.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Selská pýcha*, in: Selská pýcha, Olomouc 1932.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Sestry*, in: Na kovárně, Polná 1990.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Soused*, in: Selský chléb, Polná 1990.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Třicet stříbrných*, in: Na kovárně, Polná 1990.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *U Dozvonilů*, Hradec Králové nedatováno.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *U Drápalíku*, in: Selský chléb, Polná 1990.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *U Kotalů*, in: Selský chléb, Polná 1990.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *U Příhodů*, in: Selský chléb, Polná 1990.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *V Dubínském mlýně*, in: Mlýny, Polná 1992.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *V Sádovském mlýně*, in: Mlýny, Polná 1992.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *V sousedství*, in: V sousedství, Olomouc 1934.
- PITTNEROVÁ, Vlasta, *Za hřích lásky*, in: Mlynářova schovanka, Olomouc 1932.

7. 3 Literatura a zdroje

7. 3. 1 Literatura

- BIDEAU, Alain, *A Demographic and Social Analysis of Widowhood and Remarriage: The Example of the Castelany of Thoissey-en-Dombes, 1670-1840*, JHF 5, 1980.
- BRABEC, Jiří, *Geneze ruralismu*, in: Ruralismus, jeho kořeny a dědictví. Z Českého ráje a Podkrkonoší, Supplementum 10, Semily 2005, s. 16.
- BURKE, Peter, *Co je kulturní historie?*, Praha 2011.
- BURKE, Peter, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Argo 2005.
- COMPAGNON, Antoine, *Démon teorie*, Brno 2009.

- EHMER, Josef – ZEITLHOFER, Hermann, *Ländische Migration in Böhmen vor dem Ersten Weltkrieg*, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 53, č. 1, 2005, s. 40-58.
- FERTIG, Christine, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bauerlichen Familienzyklus*, in: Jürgen Schlumbohm – Christophe Duhamalle (edd.), *Eheschliessungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003.
- FIALOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 158-163.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 91.
- FIALOVÁ, Ludmila *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 19, 1987, s. 208-213.
- GRULICH, Josef, *Dědická praxe a migrace na jihu Čech v 17. a 18. století*, Historický obzor 15, č. 1/2, 2004, s. 36-45.
- GRULICH, Josef, *Hospodáři na Chýnovsku v druhé polovině 17. století*, JSH 63, 1994, s. 44-54.
- GRULICH, Josef, *Migrace českobudějovického obyvatelstva ve světle propouštěcích listů (1756-1770)*, in: Milan Myška (ed.), *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám*, Ostrava 2005, s. 55-72.
- GRULICH, Josef, *Migrační teorie, integrační procesy a evropské dějiny migrací*, ČČH 111, 2013, s. 378-406.
- GRULICH, Josef, *Okolnosti změn vlastnických poměrů v poddanském prostředí. (Situace na jihočeském panství Chýnov v rozmezí let 1625-1795)*, in: Marie Koldinská (ed.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 108-128.
- GRULICH, Josef, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42.

- GRULICH, Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*, České Budějovice 2008.
- GRULICH, Josef, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, in: Studie k sociálním dějinám. = Studien zur Sozialgeschichte. Konference Sociální dějiny českých zemí v 18., 19. a 20. století (Praha, 10. a 11. 10. 2000) = Konferenz Sozialgeschichte der böhmischen Länder (Prag 10. und 11. 10. 2000), Kutná Hora 2001, s. 117-136.
- GRULICH, Josef, *Sociální a demografický vývoj jihočeského venkova v 17.-18. století I-II*, Praha 2002 (disertační práce FF UK).
- GRULICH, Josef, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824)*, in: Eduard Maur – Josef Grulich, *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 19-72.
- GRULICH, Josef – SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Rodinná kontinuita a venkovské hospodářství. Držba poddanských usedlostí v 17. až 19. století jako historiografický problém*, ČČH 113, 2015, s. 50-75.
- GRULICH, Josef – ZEITLHOFER, Hermann, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím skončení*, HD 22, 1998, s. 79-105.
- HALAMOVÁ, Martina – JIROUŠEK, Bohumil, *Střety a paralely českého ruralismu a katolické literatury*, in: *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví. Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 10, Semily 2005, s. 163.
- HÁLEK, Vítězslav, *Na vejminku*, Praha 1909.
- HAMANN, Brigitte, *Bertha von Suttner: život pro mír*, Praha 2006.
- HAMERNÍKOVÁ, Dana, *Medailon významné osobnosti*, in: *Návrat Vlasty Pittnerové*, Polná 2002.
- HANZAL, Josef, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-56.
- HOLAKOVSKÝ, Milan, *Finanční hospodaření na selských gruntech v předbělohorských jižních Čechách*, JSH 62, 1993, s. 70-91.
- HORÁČEK, Cyril, *Výminek. Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.

- HORSKÁ, Pavla, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820)*, HD17, 1993, s. 131-152.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999.
- KACAFÍREK, Jaroslav, *Výměnek*, Hospodářský list 24, 1899, s. 211.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93-131.
- KNAP, Josef, *Literatura české pudy*, Praha 1939.
- KOZLÍK, Jaroslav, *Výměnkářská otázka v Čechách v letech 1873-1912 na základě poznání výměnku ve vybraných obcích okresu Příbram*, Podbrdsko 7, 2000, s. 67-136.
- KROFTA, Kamil, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949.
- KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří – ZÁŘICKÝ, Aleš (edd.), *Český a německý sedlák v zrcadle krásné literatury 1848–1948*, Praha 2014.
- KUTNAR, František – MAREK, Jaroslav, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 2009.
- LE PLAY, Frédéric, *L'Organisation de la famille, selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*, Tour 1884.
- LEDERBUCHOVÁ, Ladislava, *Průvodce literárním dílem. Výkladový slovník základních pojmů literární teorie*, Jinočany 2002.
- MACURA, Vladimír, *Český sen*, Praha 1998.
- MATULA, Antonín, *Hlasy země v evropských literaturách*, Praha 1933.
- MAUR, Eduard, *Das bäurliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen im 16.-18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-118.

- MED, Jaroslav, *Ideové kořeny ruralismu*, in: *Ruralismus, jeho kořeny a dědictví. Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 10, Semily 2005, s. 12–13.
- MENOUŠEK, Antonín, *Výměnek a jeho postavení při dražbě reální*, Praha 1898.
- MÍKA, Alois, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960.
- MOCNÁ, Dagmar, *Červená knihovna: studie kulturně a literárně historická: pohled do dějin pokleslého žánru*, Praha – Litomyšl, 1996.
- MOŽUTA, Josef, *Výměnkářská otázka*, Praha 1936.
- MOŽUTA, Josef, *Praktické provádění výměnku a nástupnické smlouvy u nás*, VČAZ 19, 1942, s. 104-109.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.
- NĚMEC, Václav, *Život a dílo*, in: *Návrat Vlasty Pittnerové*, Polná 2002.
- NOVÁK, Arne –NOVÁK, Jan Václav, *Přehledné dějiny literatury české*, Brno 1995.
- PEKAŘ, Josef, *Kniha o Kosti*, Praha 1998.
- PERNICA, Bohuslav, *Dvě ženy. Vlasta Pittnerová – Anna Pammrová*, Mladá Boleslav 1942.
- PEŠKOVÁ, Jaroslava, *Role vědomí v dějinách a jiné eseje*, Praha 1998.
- PETRÁŇ, Josef, *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*, Praha 2011.
- PETRÁŇ, Josef, *Dvacáté století v Ouběnicích: soumrak tradičního venkova*, Praha 2009.
- PETRÁŇ, Josef, *Příběh Ouběnic v podblanické krajině (do roku 1918)*, Ouběnice 2000.
- PETRÁŇ, Josef, *Příběh Ouběnic. Mikrohistorie české vesnice do roku 1918*, Praha 2001.
- PRCHAL, Jan, *Polná*, Polná 2010.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, s. 55-63.

- RAIS, Karel Václav, *Výminkáři*, Praha 1961.
- RAK, Jiří, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994.
- RÉRYCH, Břetislav, *Rodáci a obyvatelé města Polné*, Polná 1935.
- RIEHL, Wilhelm H., *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik III. Die Familie*, Stuttgart–Augsburg 1856.
- SALABA, Josef, Příspěvky k dějinám selského práva dědického v 17. století, ČČH 12, 1906, č. 2, s. 191-197.
- SALABA, Josef, *Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových aj. knih, katastrů, map, starých účtů atd.*, SA 14, 1921, s. 1-31, SA 15, 1922, s. 1-16, SA 16, 1923, s. 1-44.
- SEDLÁČEK, Jaromír, *Právo výměnky v dějinném vývoji*, VČAZ 19, 1942, s. 101-104.
- SIROVÁTKA, Oldřich, *Ach, ta láska: průvodce po české brakové literatuře*, Praha 1984.
- SIROVÁTKA, Oldřich, *Literatura na okraji*, Praha 1990.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Ovdovění a osiřené ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov, 1785-1855*, České Budějovice 2016.
- SKOŘEPOVÁ, Markéta, *Vdovy a vdovství ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov v první polovině 19. století*. Rigorózní práce Historického ústavu FF JU České Budějovice 2010.
- STRAŇÁK, Milan, *Nejmladší dcera Antonína Pittnera*, in: *Návrat Vlasty Pittnerové*, Polná 2002.
- ŠTEFANOVÁ, Dana – CERMAN, Marcus, *Wirtschaft und Sozialstruktur in den Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1590-1750*, in: Marcus Cerman (ed.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.- 19. Jahrhundert*, Wien 2002, s. 70-87.
- ŠTEFANOVÁ, Dana – CERMAN, Marcus, *Zur Differenzierung der ländlichen sozial- und Familienstrukturen: die Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1651-1654*, in: Alena Pazderová (ed.), *Poceta Elišce Čáňové. Sborník k životnímu jubileu*, Praha 2003, s. 139-149.

- ŠTEFANOVÁ, Dana – HORSKÝ, Jan, *Rekatolizace a rodinné, sociální a kulturní životní světy. (Panství Frýdlant - sonda do soupisu podle víry z roku 1651)*, in: Jindřich Francek (ed.), *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993, Jičín 1995*, s. 131-144.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Dorfgemeinde in der Gutsherrschaft. Ein Beitrag zu Handlungsräumen der Gemeinde am Beispiel Nordböhmens (1558-1750)*, in: Marcus Cerman (ed.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im "Alten Reich". Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit, München 2005*, s. 235-255.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Soziale Schichtung in der Herrschaft Frýdlant*, HD 20, 1996, s. 177-229.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft in der frühen Neuzeit: die Herrschaft Frýdlant 1558-1750*, in: Marcus Cerman (ed.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert, Wien 2002*, s. 206-227.
- ŠŤASTNÁ, Jarmila, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním podkrkonoší, ČL 58*, 1971, s. 283-289.
- TOUŠEK, Václav – KUNC, Josef – VYSTOUPIL, Jiří, *Ekonomická a sociální geografie, Plzeň 2008*.
- VELKOVÁ, Alice, *Der Besitztransfer untertäniger Anwesen in Štáhlavy im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: Marcus Cerman (ed.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert, Wien 2002*, s. 228-239 .
- VELKOVÁ, Alice, *Die Herrschaft Štáhlavy: Wirtschaft, soziale Strukturen und Demographie*, in: Marcus Cerman (ed.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.-19. Jahrhundert, Wien 2002*, s. 29-42.

- VELKOVÁ, Alice, *Krutá vrchnost ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. století a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009.
- VELKOVÁ, Alice, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750-1850*, in: Eduard Maur – Josef Grulich (ed.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 73-98.
- VELKOVÁ, Alice, *Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140-161.
- VELKOVÁ, Alice, *Spor o prestiž. Pozadí staroplzenecké rebelie*, Kuděj 7, č. 1-2, 2005, s. 49-59.
- VELKOVÁ, Alice, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145-168.
- VELKOVÁ, Alice, *Vývoj sociálních a demografických struktur české vesnice v 18. a 1. polovině 19. století*, Praha 2004 (disertační práce FF UK).
- VELKOVÁ, Alice, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791-1800 na panství Štáhlavy*, HD 27, 2003, s. 173-224.
- VYŠKOVSKÝ, Karel, *Sociální pojišťování v zemědělství*, Praha 1911.
- WOITSCH, Jiří. *Sto ročníků českého lidu v osobách a poselstvích vedoucích redaktorů*, ČL100, 2013, 1, s. 67.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Besitztransfer in frühneuzeitlichen ländlichen Gesellschaften: die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1640-1840*, in: Marcus Cerman (ed.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im "Alten Reich". Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit*, München 2005, s. 240-261.
- ZEITLHOFER, Hermann, *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen in südlichen Böhmerwald, 1640-1680*, Wien-Köln-Weimar 2014.

ZEITLHOFER, Hermann, *Das Ausgedinge am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, 1996, s. 43-64.

ZEITLHOFER, Hermann, *Migrace na českém venkově na počátku 20. století*, in: Eduard Maur – Josef Grulich, *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006, s. 123-144.

ZEITLHOFER, Hermann, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens. Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth) 1650-1840*, in: Marcus Cerman (ed.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im "Alten Reich"*. Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit, München 2005, s. 257-276.

7. 3. 2 Lexikony

Lexikon české literatury, 3/ II (P-Ř), Praha 2000.

7. 3. 3 Internetové zdroje

<http://actapublica.eu>

<https://www.beck-online.cz>

<http://dejinyasoucasnost.cz>

<https://www.epravo.cz>

<http://www.intranet.cz>

<https://www.lib.cas.cz>

<http://www.slovníkceskeliteratury.cz>

<http://slovník-cizich-slov.abz.cz>

<http://ssjc.ujc.cas.cz>

<http://zena-in.cz>

8. Seznam příloh

8. 1 Seznam textových příloh

Příloha č. 1: Chronologický přehled díla Vlasty Pittnerové – pouze první vydání

8. 2 Seznam obrázkových příloh

Obrázek č. 1: Fotografie Vlasty Pittnerové

Obrázek č. 2: Josef Weymelka

Obrázek č. 3: Rodný dům Vlasty Pittnerové v Polné

Obrázek č. 4: Dopisnice od R. Prombergera

Obrázek č. 5: Obálky knih Vlasty Pittnerové vydaných v 90. letech 20. století.

9. Seznam zkratek

Periodika

ČČH	Český časopis historický
ČL	Český lid
ČNM	Časopis národního muzea
HD	Historická demografie
JSH	Jihočeský sborník historický
SA	Selský archiv
VČAZ	Věstník české akademie zemědělské

Názvy institucí

FF JU	Filosofická fakulta Jihočeské univerzity
FF UK	Filosofická fakulta Univerzity Karlovy
LA PNP	Literární archiv Památníku národního písemnictví

Jiné

č.	číslo
inv. č.	inventární číslo
kart.	karton
s.	stránka
tzv.	takzvaný
ha	hektar